

RIKSANTIKVARENS
MAGASIN 2021

alle tiders

NAUST BLIR BERGET

Klimautsatte naust og sjøhus skal
berges med nasjonal dugnad.

FREDET KRAFTHISTORIE

Strømmen som skapte fabrikkene
i Tinfos kulturmiljø på Notodden.

Alle tiders – Riksantikvarens magasin
kjem ut ein gong i året.

Ansvarleg redaktør

Trude Luice Nedregård Isaksen

Redaktør

Susanne Hedemann Hiorth

Redaksjon

Øyvind Aase Fluge, Gunvor Haustveit,
Synne Vik Torsdottir, Kaare Stang,
Vignir Freyr Helgason, Tove Elise Ihler,
Marit Vestvik, Jorun Elisabet Aresvik Hals,
Atle Omland og Ragnhild Hoel

Takk til alle som har bidrege
med artiklar og bilete!

Kontakt

Riksantikvaren,
Dronningens gate 13, 0152 Oslo
Postboks 1483 Vika, 0116 Oslo
Tlf.: 22 94 04 00

www.riksantikvaren.no

Vil du ha Alle tiders gratis
tilsendt i posten? Send e-post
til postmottak@ra.no

Design

Fetetyper.no

Trykk

RKGrafisk

ISSN 1891 – 9219 (trykt)
ISSN 1891 – 9413 (online)
Opplag 4500

Last ned Alle tiders frå

<http://www.riksantikvaren.no/alletiders>

Følg oss på sosiale medium

Facebook | www.facebook.com/riksantikvaren/

Instagram | [riksantikvaren_offisiell](https://www.instagram.com/riksantikvaren_offisiell)

Twitter | [@Riksantikvaren](https://twitter.com/Riksantikvaren)

Twitter | [@Riksantikvaren](https://twitter.com/Riksantikvaren)

Redaksjonen vart avslutta
desember 2021

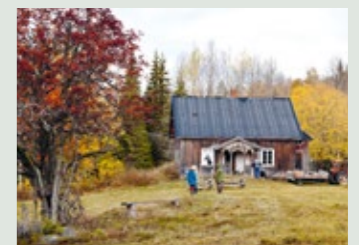

Forside: Naustmiljø på Selje i Sogn. Et
trettitalls naust omkranser kirken i enden
av Seljesanden. Foto: Jiri Havran / OVF

Bakside: Fra fembøringsnaust på Stakken,
Kvaløya. Naustet tilhører kystlaget
Arctandria. Foto: Kjell-Ole Leiknes

Innhold

4	Leder
5	Hilsen fra statsråd Espen Barth Eide
6	Fredete kulturmiljøer
7	<i>Havråtunet: Norske akveduktar</i>
12	<i>Birkelunden: Murbyens hjerte</i>
18	<i>Tinfos på Notodden: Industrikjempene sin by</i>
24	Intervju med Ulf Holmene: <i>En fredningens mann</i>
28	Kulturarv for en grønnere fremtid
30	Tre historiske klimakriser
32	Ny bruk på Svalbard
36	Gården som forsvinner i havet
38	Berges etter alarmerende rapport
40	Bærekraftig forvaltning av historiske bymiljø
44	Den viktige verdensarven
46	Liverpool mistet verdensarvstatus
48	Nå er Akershus slott tilgjengelig med rullestol
52	Skogfinske kulturminner fredes
59	Høyr podkasten frå Riksantikvaren når du vil
60	Helgenen i Valdres
62	Ferden gjennom Femundsmarka
66	Tusenårsstaden Trondenes
68	Et kulturhistorisk landskap
70	Kulturminneprisen til eigarane av Møllstunet

Å ta vare på det vi har

Klimasaken har stått på agendaen det siste året – og godt er det. I august 2021 kom FNs klimapanel med sin nedslående rapport som bekrefter at klimaendringene er her.

Uka etter presenterte vi hos Riksantikvaren vår nye *Klimastrategi for kulturmiljøforvaltning 2021–2030*. Den staker ut kursen for hvordan kulturmiljøforvaltning kan bidra til å senke klimagassutslippene raskt. Det dreier seg om å bevare bygninger eller bruke dem på nye måter, i stedet for å rive og bygge nytt. Energieffektivisering i bygg er i tillegg et viktig grep, sammen med en samordnet planlegging og arealforvaltning. Dette kan gjøres samtidig som vi ivaretar kulturmiljø.

Dilemmaer og interessekonflikter vil kunne oppstå, men også tilpasninger og oppfinnsomhet. Det siste vil dere få se mer av framover i eksempelsamlingen på Riksantikvarens nettsider.

Den andre delen av klimastrategien dreier seg om hvordan vi kan beskytte kulturminner og kulturmiljøer mot et klima i endring. Et fuktigere klima med mer ekstremvær gjør at vi må ta våre forholdsregler nå.

Ordet *sirkulærøkonomi* hører vi over alt nå, som handler om reparasjon og gjenbruk. Dette er noe vi i kulturminnevernet alltid har drevet med, og som vi har kompetanse på. Det dreier seg i bunn og grunn om

å ta vare på det vi har og legge opp til en bærekraftig utvikling, slik at verdens ressurser ikke utarmes.

Blant alt det verdifulle vi har, er kulturmiljøene som er skrevet inn på UNESCOs verdensarvliste. Sommeren 2021 hadde jeg gleden av å lede Norges delegasjon i det siste møtet i Norges periode i verdensarvkomiteén. Møtet foregikk for første gang digitalt på grunn av koronapandemien, med Kina som vertsland. Gjennom 16 dager fra et møterom i Miljødirektoratets lokaler på Helsfyr i Oslo var vi med på 37 nye innskrivninger av natur- og kulturmiljøer på den prestisjetunge listen. Også den mer bekymringsfulle listen over verdensarv i fare ble gjennomgått. Nå går Norge ut av verdensarvkomiteén etter fire år som medlem. Vi kan se tilbake på flere gode tiltak som følge av Norges plass i komiteen, og ringvirkninger i form av norske bistandsmidler til bærekraftig forvaltning av utsatte verdensarvsteder i Afrika.

I vår hjemlige, norske kulturmiljøforvaltning ser vi at en følgeevaluering peker mot at det har gått bra med overføringen av oppgaver til fylkeskommunene og Sametinget, på vårt felt. Det er dit søknader om tilskudd og om dispensasjoner fra kulturminneloven nå skal sendes, i de fleste

↑ Riksantikvar Hanna Geiran.
Foto: Trond A. Isaksen, Riksantikvaren

tilfeller. Samtidig samarbeider vi tett og har funnet frem til nye digitale møteplasser, som vårt strømmede arrangement *Riksantikvartimen*.

De nærmeste omgivelsene der vi bor og jobber har også blitt ekstra synlige under koronapandemien. Byutvikling har stått på dagsorden gjennom året som er gått, og engasjerer mange. Vi lanserte den reviderte bystrategien, *Riksantikvarens strategi og faglige anbefalinger for by- og stedsutvikling*, i november 2021. Her gir vi føringer og råd om utvikling av våre byer og tettsteder.

Utvikling gjennom vern er et viktig stikkord for kulturmiljøforvaltningen, og å bygge videre på det vi har. Om dette kan du lese flere artikler i denne utgaven av Alle tiders, også i form av refleksjoner og tilbakeblikk i intervjuet med Riksantikvarens fagdirektør Ulf Holmene.

Vi ser frem til å jobbe videre sammen med å ivareta våre felles kulturmiljø. I skrivende stund går vi inn i 2022 som også er frivillighetens år. Medvirkning og engasjement blir viktig, noe som igjen handler om å gi innflytelse og påvirkning på vårt arbeidsfelt.

Hanna Geiran

HANNA GEIRAN, RIKSANTIKVAR

Hilsen fra statsråden

Bærekraftig kulturmiljøforvaltning i handlingens tiår

Alle deler av samfunnet må bidra for at vi skal nå bærekraftsmålene innen 2030. Bærekraftig kulturmiljøforvaltning er derfor viktig inn i handlingens tiår. Natur og kulturarv er også løftet fram i et eget delmål til bærekraftsmål 11: Styrke innsatsen for å verne om og sikre verdens natur- og kulturarv.

For å oppnå en bærekraftig utvikling må alle de tre bærekraftsdimensjonene – miljømessig, sosial og økonomisk bærekraft – ivaretas og balanseres.

Kulturmiljø kan for det første bidra til miljømessig bærekraft. Riksantikvarens klimastrategi, som ble lansert tidligere i år, tydeliggjør at kulturmiljøforvaltning både kan bidra til å redusere klimagassutslipp og arbeide med klimatilpasning. Byggebransjen kan bli mer sirkulær gjennom å bruke eksisterende bygninger, samt gjenbruke bygningsmaterialer. Vern gjennom bruk er derfor fortsatt et viktig prinsipp i kulturmiljøforvaltningen. I tillegg er klimatilpasning viktig slik at tap og skader på kulturmiljø forebygges og reduseres.

Kulturmiljø kan for det andre bidra til sosial bærekraft. Kulturmiljø kan blant annet bidra til levbare byer og steder – det vil si byer og steder der det er godt å leve, og som har omgivelser som bidrar til høy livskvalitet – gjennom å bygge opp om stedsidentitet, stedstilhørighet og gi historisk tidsdybde. Riksantikvarens reviderte bystrategi legger vekt på dette. Kulturmiljøarbeid kan også styrke fellesskap og inkludering gjennom å være viktige sosiale arenaer.

Kulturmiljø kan for det tredje bidra til økonomisk bærekraft. Kulturmiljø er en samfunnsressurs som kan brukes for å utvikle livskraftige lokalsamfunn og gi grunnlag for verdiskaping i hele landet. For eksempel kan kulturminner og kulturmiljøer være reisemål i seg selv, og de kan styrke attraksjonsverdien og opplevelsen ved et sted.

Både Riksantikvaren og Kulturminnefondet støtter prosjekter som utbedrer kulturminner og kulturmiljøer for å drive næringsutvikling. Det kan for eksempel være hotelldrift i en bevaringsverdige bygning eller gårdsturisme.

Bærekraftsmål 17 løfter fram samarbeid som avgjørende for å oppnå bærekraftsmålene. En bærekraftig kulturmiljøforvaltning innebærer derfor et godt samspill og samarbeid mellom kulturmiljøforvaltningen og andre fagområder. Eksempler på dette kan være forvaltning av verdensarvområdene, utvalgte kulturlandskap i jordbruket, bærekraftig by- og stedsutvikling, samt å se materiell og immateriell kulturarv i sammenheng.

Som klima- og miljøminister, med ansvar for kulturmiljøpolitikken, ser jeg fram til å samarbeide med dere framover!

↓ Klima- og miljøminister Espen Barth Eide.
Foto: Snorre Tønset, Klima- og miljødepartementet

Fredete kulturmiljøer

ET KULTURMILJØ ER ET OMRÅDE DER KULTURMINNER INNGÅR SOM DEL AV EN STØRRE HELHET ELLER SAMMENHENG. I NORGE ER DET MANGE FLOTTE KULTURMILJØER, BÅDE I BYER OG PÅ LANDET.

Tolv kulturmiljøer er fredet i Norge. Her besøker vi tre av dem, og du kan lese om arbeidet på Havråtunet på Osterøy i Vestland fylke, om parken og kvartalene rundt Birkelunden på Grünerløkka i Oslo og om industrihistorien ved Tinfos på Notodden. Artiklene om de fredete kulturmiljøene blir også presentert i en serie på Riksantikvarens nettsider.

Når et kulturmiljø er fredet, betyr det at utvendig arbeid på bygninger og anlegg, bortsett fra vanlig vedlikehold, krever godkjenning fra kulturmiljøforvaltningen.

Det er bare bygningenes ytre som blir fredet, ikke interiøret. Andre deler av miljøet, som gateløp, allmenninger, parker og andre grøntstrukturer, kan også være del av fredningen.

Vedtak om kulturmiljøfredning gjøres av Kongen i statsråd.

FAKTA

Disse 12 kulturmiljøene er fredet i Norge

- Birkelunden • Bygdøy • Havrå • Kongsberg sølvverk
- Levanger • Ny-Hellesund • Skoltebyen i Neiden
- Skudeneshavn • Sogndalstrand
- Sør-Gjæslingen • Tinfos • Utstein

Norske akveduktar

30 MINUTT NORD FOR BERGEN LIGG HAVRÅTUNET, I EIT BRATTLENDT FJORDLANDSKAP LANGS SØRFJORDEN PÅ SØRSIDA AV OSTERØY. HER HAR DET VORE AKTIVITET SIDAN STEINALDEREN. DET ER OGSÅ EIT ELDORADO FOR EIN TØRRMURAR. HER FINN DU NORSKE AKVEDUKTAR. MEN DU KAN IKKJE SJÅ DEI.

TEKST *Oyvind Aase Fluge, Riksantikvaren*
 FOTO *Trond A. Isaksen, Riksantikvaren*

↑ Det er bratt i bakkane rundt Havrå. Om sommaren hesjer dei gras her, og torrøyet blir frakta inn i loa utan hjelp frå traktor.

Tørrmuring er ein av dei eldste handverks-tradisjonane i Noreg. Spesielt på Vestlandet er det mange tørrmurar, som er murar utan bindemiddel, og bruken er mangslungen. Dei markerer tomtegrenser, og kan brukast som grunnmur, gavlveggar og i potetkjellarar. Men den kanskje minst kjende varianten er kisteveita, eller sagt med ein smule vy, «den norske akvedukten». Før vi går i dybden på dei gamle veitene, må vi snakke litt om Havråtunet.

I eit typisk, dramatisk kulturlandskap, som så mange andre stader på Vestlandet, ligg garden Havrå. Garden består i dag av åtte bruk, og arkeologiske stikkprøvar og pollenanalyser fortel om menneskeleg aktivitet på Havrå sidan steinalderen. Våningshusa og dei største driftsbygningane dannar eit dobbelt rekketun. Fleire godt bevarte kvernhus ligg langs den største bekken, og fleire utløer (florar) ligg i tilknytning til det opphavlege samanhengande steingjerdet, som skil innmark frå utmark.

Fleire av driftsbygningane har ytterkleiding av brake, eller einer, utanpå grindverkskonstruksjonen. Dette er ein gammal byggetradisjon som i dag berre er bevart i eit avgrensa område i Nord- og Midthordland, med Osterøy som kjerneområde. Det har vore svært lite nybygging på Havrå i dei seinare åra. Derimot har det vore fleire restaureringsprosjekt.

Den norske akvedukten – kisteveita

Eg kom til Havrå for fyste gong 16. Juni 2015, i følge min eigen instagrampprofil. Denne dagen posta eg eit bilete med teksta «På lønningslista til kulturminnefonnet...». Fake news og dårleg norsk i same pakke. Huff. Eg hadde ikkje heilt oversikt over tilskotsjungelen den gongen, og er vel ikkje heilt stødig den dag i dag heller. Eg har i alle fall kome fram til at eg etter alle solemerke var på lønningslista til Riksantikvaren, med tanke på at Havråtunet er eit freda kulturmiljø. Tilfeldig eller

↑ Torrøyet blir lagra som vinterfor for dyra.

ikkje, så er eg i skrivande stund også på denne lønningslista. No som informasjonsarbeidar, den gong som tørrmurar, utsend til Havrå, saman med nokre kollegaer, for å restaurere kisteveiter.

Gråsteinsmosaikk

På Havrå er det mange grøfter, eller veiter. Ei kisteveit, eller ei veit, kan seiast å vere ei attmura grøft. Den er karakterisert ved at det er oppmura vangar på sidene, som skal hindre massane frå å renne inn i grøfta og sørgje for god gjennomstrøyming av vatn. I tillegg har den eit «kisteløk» i form av ei steinhelle på toppen. På Havrå var det problem med gjennomstrøyming av vatn i dei gamle veitene. Då vi tok av steinhella på toppen for å sjå nærare på dei, såg vi raskt at desse veitene var skikkeleg bygd. Botnen av veita var hellelagd med stein, som ein gråsteinsmosaikk.

Sjølv om veitene var vanlege, så er det ikkje så mange som veit om desse i dag. Dei vart

etterkvart erstatta av røyr i keramikk, jern og plast. Det finnst heller ikkje mykje litteratur om kisteveiter. Men i dette utdraget, frå ein instruks for arbeid med vegar i Bergens stift som blei utgjeven av Christopher Johannes Hammers i 1794, kan ein faktisk finne ei konkret skildring av korleis ei kisteveit skal byggast:

«Bunden av denne Grøft belægges med fladagtige Steene jevnt og tet tilsammen, som allevegne, hvor Grunden ikke bestaar af fast Bierg eller Steen-Gruus, maa iagttages (thi Vandet bløder den haardeste Leer og bortfører Jorden, saa at en Steen Kiste, uden saadan Steen Bund, efter gandske kort Tiids Forløb falder sammen og paa nye maa oparbejdes) paa denne Grundvold opføres Steen-Kistens Siide-Muure, og gives Aabning og Høyde, efter den større eller mindre Mængde Vand, som den skal mottage, og Aabningen dækkes med Steen Heller tet tilsammen.» – Christoffer Johannes Hammer, 1794.

FAKTA

Havråtunet

Kommune: Osterøy

Fylke: Vestland

Fredningsår: 1998

Utstrekning: 2 072 557 m²

Veitene bind det heile saman. Dei snor seg gjennom tunet. Dei går under bygg, mellom hus, ut i ein open kulp, fram, tilbake og til slutt ut og ned i fjorden.

Så enkelt, og effektivt, er det altså. Og som handverkar er det alltid kjekt å ha ei oppskrift, sjølv ei som skriv seg frå 1700-talet. Det vert elles sagt at C. J. Hammer var temmeleg høg på seg sjølv. Då vegarbeidet var ferdig, fekk han laga ei marmorsøyle som blei plassert ved vegen oppe på Filefjell (staden ligg kring 7 km frå Maristova og ca. 3 km frå Kyrkjestølen på Filefjellet). Men dette er ei anna historie.

Vestlandsvær og blodslit

Har du nokonsinne grave ei grøft? Då veit du at det er eit slit. Særleg på Vestlandet, og spesielt i dårleg ver. Du vert full i skit og vatnet kjem inn over alt. Men grøftegraving er viktig, og jobben må gjerast. Grøftene leier jo trass alt vatnet vekk frå gard og grunn! Ein ser dei kanskje ikkje, men visseheita om at dei ligg der, nede i jorda, fyller ein (vestlending) med von og tryggleik. Dersom vatnet renn vekk, så er alt godt. Då slepp ein å bekymre seg for at skogsvegen skal rasa ut, og at kjellaren skal fyllast med vatn. Sauene står trygt på floren og risikoen for at dei fer på fjorden er låg.

Mykje av livet på Havrå gjennom tidene speglar seg, etter mi meining, nettopp i desse veitene. Ein kan alltid vurdere eit kulturminne utifrå ei mengd kriterier. På Havrå kan ein sjå på bygningar, plasseringa og funksjonen deira,

materialbruk, tekniske innretningar (for eksempel løypestrenger), og spor i landskapet. Her ser ein raskt at det er store kulturminneverdier.

Veitene bind det heile saman. Dei snor seg gjennom tunet. Dei går under bygg, mellom hus, ut i ein open kulp, fram, tilbake og til slutt ut og ned i fjorden. Men du kan ikkje sjå dei. Du veit berre at dei er der, og må stole på at dei i endå nokre hundre år sørger for drenering av kulturminnene på Havrå.

Fleirbruk er ikkje eit nytt fenomen

Veitene har hatt fleirbruk. Det har vore drikkevassskjelde for menneske og dyr. Det har vore kloakk, og fungert som dreneringssystem. Eit komplisert teknisk system med ein viktig funksjon for det vesle samfunnet på Havrå. Kanskje var det nettopp denne fleirbruken som gjorde at ein brukte ekstra tid og krefter på å gjere veitene solide. Eller så var det fordi, og denne løysinga trur eg mest på, at ein helst ville sleppe å grave dei opp att.

Havråtunet har eit av Noregs mest fascinerande akveduktssystem. Sjølv for dei som ikkje arbeider med tørrmuring. Men til forskjell frå akveduktane i dei sørlege delane av Europa er dei ikkje synlege. Dei ligg nedgravne, under bakken. Likevel skortar det altså ikkje på den handverksmessige kvaliteten. Det seier sitt om kva for ein plass Havråtunet er, og kor viktig eit godt dreneringssystem har vore for dei som har budd der.

← Bygga på Havrå står tett i tett. Nedst til venstre i biletet ser ein korleis bekken går inn under tunet i ei delvis oppmura veit.

Artikkelen er tidligere publisert på Riksantikvarens nettsider.

← *Birkelunden en gylden høst dag i 2021. Parken er sjelden folketom, og benkene er i flittig bruk året rundt. Foto: Synne Vik Torsdottir, Riksantikvaren*

Murbyens hjerte

GÅR MAN GJENNOM BIRKELUNDEN PÅ GRÜNERLØKKA I OSLO I DAG, SÅ ER DET IKKE MYE SOM HAR ENDRET SEG SIDEN PARKEN BLE ANLAGT AV RITTMESTER THORVALD MEYER I 1860-ÅRENE. BJØRKETRÆRNE ER NOK MER RUVENDE ETTER HALVANNET ÅRHUNDRES VEKST, OG DET HAR KOMMET FLERE SKULPTURER OG SITTEPLASSER TIL.

TEKST *Synne Vik Torsdottir, Riksantikvaren*

Birkelunden ble overrakt som gave til Oslo kommunes beplantningsvesen i 1882. Den var allerede da opparbeidet som en park med en meter høyt jernstakitt og bjørketrær langs kantene. I midten var det en åpen plass med musikkpaviljong som ofte ble tatt i bruk. Gaven ble gitt med den betingelse at parken aldri skulle bebygges. I 2006 ble Birkelunden og kulturmiljøet rundt det første freda bykulturmiljøet i Norge, som et helhetlig og godt eksempel på 1800-tallets byplanlegging og murgårdsarkitektur.

Lille Berlin

Det Oslo som ble anlagt etter bybrannen i 1624 under navnet Kristiania, er den eneste byen i Norge som hele tiden har vært murby. Som en konsekvens av industrialiseringen strømmet arbeiderne inn til byene på leting etter arbeid, noe som førte til en svært hurtig byvekst i Kristiania i perioden 1870–1899. Med det kom behovet for en byplan som tilrettela for den voldsomme veksten, og her kunne Oslo hente ideer fra tysk

byplanlegging. Berlin hadde en hatt en lignende vekst siden begynnelsen av århundret, og i 1820-årene ble løsningen der å bygge leiegårder både for arbeiderklassen og middelklassen. Berlinerarkitekturen ble et forbilde, både plan- og fasademessig, for murbyen Kristiania – så mye at Kristiania ble kalt Lille Berlin på folkemunne. Har du besøkt Prenzlauer Berg i Berlin og tatt deg en tur på Grünerløkka i Oslo, er det ikke vanskelig å forstå hvor sammenligningen kom fra.

Murbyen Oslo ble bygget med karré-bebyggelse (karré: av fransk firkant), som er helt dominerende på Grünerløkka. Karrébebyggelsen består av kvartaler med tett bebyggelse mot gaten og et indre gårdsrom. Dette ble også kalt «det lukkede kvartalet» fordi prinsippet var at det indre rommet var det private rom, og det som var på utsiden skulle være den tette byens fellesrom. Utenfor gårdsrommet skulle byen fylles med gater, plasser, kaféer, lokaler for politikk – og ikke minst, kulturliv. For dagens ihuga Grünerløkka-beboer er det vel det som fremdeles fyller nettopp dette fellesrommet som preger bydelen den dag i dag.

FAKTA

Birkelunden kulturmiljø

- Fredningsprosessen ble påbegynt i 1996, og vedtatt den 28. april 2006
- Det freda kulturmiljøet dekker et areal på om lag 116 dekar (116 000 kvadratmeter)
- I kulturmiljøet inngår selve parken Birkelunden, Grünerløkka skole og Paulus kirke, i tillegg til 15 kvartaler med 139 bygårder. 6 av bygårdene er fredet i klasse A
 - Murbyen Grünerløkka ble bygget i perioden 1840–1899.
- Bygningenes fasader er i historismens stil. Historismen preget Norge i perioden 1850–1910.

↑ Utsnitt av Oslo-kart fra 1887 med Birkelunden litt over midten av bildet. Oslo kommune overtok parken med trær og paviljong fra Thorvald Meyer i 1882. Bygårdene i sør og nord var da oppført, men bebyggelsen i øst og vest var ennå ikke påbegynt. Grünerløkka skole og Paulus kirke var ikke på plass før henholdsvis 1895 og 1892. Illustrasjon: Kristiania kommune – Kart over Kristiania 1887. I Femiaars-Beretning om Christiania Kommune for Aarene 1837–1886.

→ Flere av fasadene på Grünerløkka hadde flotte og utsmykkede detaljer. Her ser man detaljer fra bygårdene på Paulus plass 3 og 5. Foto: Synne Vik Torsdottir, Riksantikvaren

På nokså flate og ubebyggede områder, som Grünerløkka og Majorstuen i Oslo, kunne ideet om rutenett også gjennomføres. Med sine rettvinklede murgårdskvartaler med likeverdige gateløp med parken Birkelunden i sentrum, er Birkelunden kulturmiljø et godt bevart eksempel på dette. Selve parken er flankert av Grünerløkka skole (1895) i øst og Paulus kirke (1892) i vest. Paulus kirke ble tegnet av Henrik Bull, arkitekten bak Nationaltheatret i Oslo.

Øst og vest

I løpet av murby-perioden ble klasseskillene i byen knyttet til en geografisk todeling: østkanten og vestkanten, og leiegårdene ble utformet etter leieboernes betalings-evne. Utbyggingen skjedde på den måten at kommunen stod for å planlegge og bygge infrastrukturen, gateregulering og offentlige tjenester. Private grunneiere, som Thorvald Meyer, utparsellerte tomter som ble solgt til murmestere og private utbyggere. Hver enkelt gård fikk derfor sitt eget uttrykk og design i fasadearkitekturen: og hvor flott det skulle være ble bestemt på grunnlag av hvor bemidlede de planlagte beboerne var. I tillegg til at hver utbygger bestemte utformingen av sine bygg, preget historismen arkitekturen i denne perioden. Det er en stilform som ofte sies å være preget av stilforvirring, og som henter inspirasjon fra et mangfold av historiske stiler. I kulturmiljøet rundt Birkelunden kan man se hele spennet fra gårder med svært enkel utforming på fasaden, til de mer ornamenterte med rik utsmykning. Lik etasjehøyde og takvinkel var med å skape et enhetlig preg til tross for den enkelte gårds særpreg, og på den måten oppsto gateløp med sterk horisontal betoning som fortsatt er synlig i dag.

Boligen som hjem

– Murgården er en svært fleksibel bygningstype som ga bolig både for fattig og rik med deres helt

FAKTA

Murbyen Kristiania

Minst to tredeler av befolkningen i Kristiania bodde i leiegård i 1910, og murbyen omfattet da over 40 000 leiligheter. I 2020-årene omfatter murbyen mellom 25 000 og 30 000 leiligheter, som utgjør knapt 20 prosent av alle boligene i indre by.

→ *En klassisk bakgård på Grunerløkka. De indre gårdsrommene hadde enkle fasader, som man ser på bildet. Fargene her ligger tett opp til det som kalles Oslofargene i dag. Foto: Trond A. Isaksen, Riksantikvaren*

ulike krav og økonomiske muligheter. Murgården var et godt svar på samtidens mange behov og tilfredsstillende manges bo-idealer også i dag, skriver Marte Boro i «Leiligheter for fattig og rik», i boka Murbyen Kristiania 1850-1900.

Leiegården ble boformen for både arbeiderklasse, den nye middelklassen og borgerskapet, med tidlig tilgang til moderne goder uten at kommunens økonomi ble overbelastet – som tørre boliger med innlagt vann og avløp. Likevel var murbyen på den nye østkanten ofte preget av trangboddhet blant arbeiderklassen. I 1900 hadde Grünerløkka skole 2488 elever, i dag er antallet rundt 500. Det sier litt om antall innbyggere som delte på plassen på Grünerløkka, selv i en bydel som i dag er preget av mange barnefamilier. Folketellingen fra 1910 viser at det bodde en familie på 9 i leiligheten i første etasje i Schleppegrells gate 10, en bygård som er en del av Birkelunden kulturmiljø. I den 63 kvadratmeter store leiligheten i 1. etasje bodde maler Johan Fredrik Knudsen med sin kone Kristiane, deres seks barn og en ung mann i nær familie med faren i huset. I bakgården står brygger- og rullehuset fremdeles. Storvasken foregikk i vaskekjelleren (bryggerhuset) med gammeldags kjele til å koke tøyet i, og med vaskebrett.

Den dobbelte byen – kjærlighet og harme

Grünerløkka var i hovedsak arbeiderklassens bydel, og i de første årtiene av 1900-tallet var Birkelunden mye brukt til arbeiderbevegelsens store møter. Rudolf Niilsens dikt «Nr. 13» er både en kjærlighetserklæring til arbeiderklassens murgård, samtidig som det leses som en brennende protest mot de kummerlige leveforholdene som fantes i de samme bygårdene.

*Nr. 13 er vår egen gård, så gammel og så kjær.
Og så skjønn den er om kvelden, når den stiger lys og svær
frem av mørket med de mange lange vindusraders skjær.*

*Og da lever denne gården. Den blir festlig som et slott
når det tendes lys i kjøkken og i kammers og i kott!
For vi ånder op i glede når vår arbeidsdag er gått.*

Leiegårdene hadde ikke noe godt rykte på seg, særlig ikke blant de som ikke bodde der selv. Riksantikvar Harry Fett (1875-1962) uttalte i sin tid «Der finnes vel intet tristere og skidnere end et Kristiania-gaardsrum», og han så nok ikke mye av bevaringsverdien i det som vi ser i dag. Det var ikke før på 1970-tallet at bygårdene på nytt ble populære boliger, og i 1992 ble murbyen i Oslo definert som bevaringsverdig av staten. I 1996 startet fredningsarbeidet med Birkelunden kulturmiljø, og resten er, som du ser, historie.

KILDER

- [https://no.wikipedia.org/wiki/Murbyen_\(Oslo\)](https://no.wikipedia.org/wiki/Murbyen_(Oslo))
- <https://norskfolkemuseum.no/oppvekst>
- murbyen.no
- snl.no
- Kjeldstadli, Knut: (1990) «Oslo bys historie. Bd. 4. Den delte byen». Utg. Cappelen. Oslo. {{nb.no|NBN:no-nb_digibok_2007092504001}}. Nilsen, Rudolf. (1926) *På Gjensyn*. Andelsforlaget Ny Tid. Oslo.
- <https://urn.digitalarkivet.no/URN:NBN:no-at450-ef60030676084305.jpg>
- «Leiligheter for fattig og rik». I: Murbyen Kristiania 1850-1900, side 41.
- https://www.oslo.kommune.no/OBA/gallerier/Kjaerlighet/Rudolf_Nilsen/Utvalgte_dikt/Nr_13.htm

◆

– Murgårdsbebyggelsen fra siste del av 1800-tallet representerer en svært viktig periode i Oslos historie, med sterk befolkningsvekst, industrialisering og utstrakt boligbygging. Murgårdene fra denne perioden er fremdeles i dag karakteristisk for mange av Oslos eldre strøk. Grünerløkka er blant de mest enhetlig bevarte strøkene med murgårdsbebyggelse, og kulturmiljøfredningen av Birkelunden er helt sentral for å ta vare på denne kulturhistorien.

FREDNINGSANSVARLIG
ANTIKNVAREN HOS BYANTIKNVAREN
I OSLO,
FREDRIK ARMAND BORGEN

FAKTA

Tinfos

Kommune: Notodden

Fylke: Vestfold og Telemark

Fredningsår: 2014

Industrikjempene sin by

I DAG ER NOTODDEN BÅDE BLUES- OG VERDSARVBY. MEN INDUSTRIEN STÅR FRAMLEIS SENTRALT I BYSENTERET. DEN NÆRE TILGANGEN TIL TINNELVA OG TINFOSSEN I SENTRUM VAR SENTRAL DÅ UTBYGGINGA SETTE TELEMARBSBYEN NOTODDEN PÅ KARTET.

TEKST *Øyvind Aase Fluge, Riksantikvaren*
FOTO *Trond A. Isaksen, Riksantikvaren*

Så seint som i 1865 budde det berre om lag 350 menneske i det som ein i dag reknar som Notodden by. Området var då ein del av jordbruksbygda Heddal, og på sjølve staden Notodden var det berre eit dusin store gardar med mange husmannsplassar kring seg.

Kraftkatedralar og kontrastar

Dei store industrikatedralane, med sin imponerende arkitektur, står i sterk kontrast til dette. Arkitekturen syner kor viktige desse bygga var. Spesielt står kraftstasjonen Tinfos II fram med sin karakteristiske rosa farge, og tårn slik at det nesten ser ut som eit slott eller ei borg frå sør i Europa.

– Ein byrja så smått på 1700-talet å utnytte krafta i Tinfos. I byrjinga var det mest møller, tømmerforedling, og tømmerfløyting. Det var den spede byrjinga. Det var først på 1890-talet,

då fossespekulantane kom, at industrien verkeleg tok til å utvikle seg. I denne samanhengen skulle Ola H. Holta, industribyggaren som kjøpte Tinfos i 1894, bli viktig, seier Eystein Andersen.

Eystein arbeidde med kulturmiljøfredinga av Tinfos kulturmiljø, og er i dag antikvar og fagkoordinator i Vestfold og Telemark fylkeskommune. Han kjenner både Notodden by og Tinfos kulturmiljø godt.

– Tinfos er ein bydel i det vi i dag kallar Notodden by, og var vel på mange måtar starten på det moderne Notodden, som først var ein bitte liten tettstad med nokre få hundre innbyggjarar.

Han skildrar eit kompakt og heilskapleg kulturmiljø, som oppstod med utgangspunkt i den vasskraftbaserte industrietableringa som fann stad i Noreg på slutten av 1800-talet og tidleg på 1900-talet.

↑ *Tinnelva renn gjennom Notodden, og deler byen i to.*

Tinfos I var den første kraftstasjonen i området, og vart bygd i 1900. Den blei då ein del av det vi i dag kallar den andre industrielle revolusjon, altså kraftproduksjon for industrien.

EYSTEIN ANDERSEN, ANTIKVAR OG KONSERVATOR
I VESTFOLD OG TELEMAR FYLKESKOMMUNE

– Tinfos I var den første kraftstasjonen i området, og vart bygd i 1900. Den blei då ein del av det vi i dag kallar den andre industrielle revolusjon, altså kraftproduksjon for industrien.

Hydro og Tinfos

I 1904 kjem det også ein ny aktør inn i biletet, nemleg Sam Eyde. Historia fortel at han og Holta ikkje hadde noko særleg til overs for kvarandre, men dei kunne gjerne einast om det økonomiske. Det tente dei begge på, og då Eyde skulle etablere Hydro sin kunstgjødselsproduksjon i det same området var det Holta som leverte krafta.

– Du kan seie at dei to store industrigigantane på Notodden var knytt saman frå dag ein, seier Andersen.

Tinfos vaks. Etter kort tid vart det etablert elektrisk jernproduksjon, som var banebrytande i samtida, og kraftverket Tinfos II (1911) og nytt Tinfos II. Jernproduksjonen ekspanderte, og det skjedde raskt.

Jernverket eksisterte fram til 1980-talet. I løpet av denne perioden bygde også fabrikk bustadhus for arbeidarar, funksjonærar og direktørar. Med eit arkitektonisk uttrykk som spegla rolla ein hadde i bedrifta.

– Her finn du dei klassiske små fyrstikkhusa som arbeidarane budde i, og dei store direktørvillaene. Det sosiale hierarkiet er tydeleg.

Etterkvart tok Tinfos også samfunnsansvar på Notodden ved å etablere idrettsbanar og liknande.

Ein by – to hjørnesteinsbedrifter

Verdsarven og Tinfos kulturmiljø er nært knytt til kvarandre, men dei er også forskjellige. Kjem ein utanbys frå, ser ein enkelt at Notodden er ein genuin industriby, og at den i stor grad er prega av dei to industrigigantane Norsk Hydro og Tinfos som hadde tilhald her.

– Sånn kulturelt opplever eg kanskje at Notodden er delt i to? Enten hørde du til Tinfos eller så hørde du til Hydro, og nåde den som gifta seg på tvers, seier Andersen med eit smil.

I kva grad dette framleis pregar byen, er vanskeleg å seie, men har du familie som var tilknytt Tinfos så er det gjerne den delen av historia ein er mest glad i, og motsett. Tinnelva renn gjennom byen, og deler den naturleg nok i to. Er det framleis mogleg å kjenne igjen rivaliseringa mellom Eyde og Holta? Ein som kjenner historia til Tinfos og Notodden betre enn dei fleste er Øyvind Odden.

→ *Tinfossen var grunnlaget for næringsdrifta på Tinfos. Krafta frå fossen vart nytta alt frå 1894 og er framleis ein viktig del av inntektsgrunnlaget for Tinfos AS.*

- ← Den klassiske raude teglsteinen er gjennomgåande i mange av fabrikkbygga.
- Du finn framleis gamle turbinar i bygga. Nokre av dei er også i drift, og produserer kraft i dag.

– Det var jo Tinfos og Hydro som bygde Notodden. Du hadde Tinfos- og Hydro-bydelar, og du hadde Tinfos- og Hydro-familiar. På gata var det guttejenter som krangla seg i mellom, og ein visste godt kvar ein høyrde heime, seier Øyvind Odden.

Øyvind arbeider til dagleg som administrasjonssjef i Tinfos. Her har han arbeidd sidan 1985, og han kjenner bedrifta godt. Tinfossen er framleis hovudinntektskjelda til selskapet, i tillegg til at dei i dag blant anna byggjer vasskraftverk over heile landet, så vel som i utlandet.

– Basisen for selskapet, som har eksistert sidan 1894, finn du i namnet vårt. Vi hentar kraft frå Tinfossen som ligg i Tinnelva midt i Notodden by.

– I dag er vi rundt 30 tilsette, som stort sett har base på Notodden i vårt eige freda kulturmiljø. Vi produserer framleis kraft i dei gamle anlegga. Både i «Nye Tinfos 1», som blei bygd i 1954, og i ein av maskinane i «Tinfos 2», som er frå 1926.

Ikkje eit museum

Men kraftproduksjonen ved Tinfos kulturmiljø er ikkje nokon museumsgeskjeft. Ja, kraftselskapet er framleis i drift. Og det er framleis kraftproduksjon i deler av dei gamle lokala.

– Kraftproduksjonen ved Tinfos har ein årleg marknadsverdi på pluss eller minus 100 millionar kroner. Denne inntekta går til å bygge nye kraftverk, som vi enten eig sjølve eller som vi sel vidare til andre.

130 år med næringsdrift vil alltid by på spanande historier. Tinfos ekspanderte, og fleire nye aktiviteter og forretningseventyr har kome til og falle frå etter kvart. Også utanfor kjerneområdet på Notodden. Blant anna stod dei bak Noregs første oppdrettsanlegg for piggvar, Øye Havbruk, som låg ved Øye smelteverk i Kvinesdal. Ein noko uvanleg bi-geskjeft for eit kraftselskap. I 1900 vart Notodden Calcium-Carbidfabrikk oppretta. Kunden var London, og kalsiumkarbiden brukte

dei til gatelykter som lyste opp dei mørke gatene. I dag har dei fem faste tilsette i eit utviklings-selskap i Indonesia. Likevel, dei lokale røtene står framleis sterkt for selskapet.

Kraftproduksjonen på Notodden vart stort sett starta før konsesjonslovene som kom før 1920. Difor har Tinfos evigvarande rett på å hente ut kraft frå vassdraget.

– Eg kjem ikkje på så mykje negativt med fredinga. Innvendig i bygg får vi stort sett gjere som vi vil, og utvendig søker vi råd og finn løysingar saman med antikvariske myndigheiter. Det tek kanskje litt ekstra tid, men då får vi også gode løysingar som held seg over tid.

Tinfos har alltid vore ei hjørnesteinsbedrift i Notodden og den har vore der frå før Notodden blei ein by. Sjølv om fabrikkområdet ikkje er like aktivt som for hundre år sidan, er området i dag opent for dei som ønskjer å oppleve historia.

– Dette var jo eit gammalt industriområde, som var stengt av med portar og vaktar. Men, det er ikkje lenger åtgang forbode slik det ein gong var. Det er tvert imot opent for alle. Området er i bruk, og det er fri ferdsel. Vi ønskjer å halde det flotte kulturmiljøet vårt i hevd, og alle som kjem til oss får eit godt inntrykk av både Notodden og Tinfos.

KJELDER

- Snl.no
- Riksantikvaren.no
- Høydal, Hallgrim (1994): Drivkraft i hundre år – Tinfos Papirfabrikk – Tinfos AS 1894 – 1994, Tinfos AS
- Norsk industriarbeidermuseum (2018): Rjukan = Notodden – Industriarv, Industrial heritage, Industriarbeide, Norsk Industriarbeidermuseum og Telemark fylkeskommune

← *Ulf Holmene foran Sæterhytten på Dronningberget på Bygdøy i Oslo.*

En fredningens mann

ULF HOLMENE HAR VIRKET FOR RIKSANTIKVAREN I MER ENN TRE TIÅR. HAN KAN SE TILBAKE PÅ TØFFE TAK, SEIRE OG NEDERLAG – OG STORE ENDRINGER I TENKNINGEN OM KULTURMILJØVERN.

TEKST *Morten Most, frilansjournalist*
 FOTO *Trond A. Isaksen, Riksantikvaren*

– Visst var det tøft.

Ulf Holmene sparker løv og forteller om harde tak gjennom et langt virke for Riksantikvaren. Han er tilbake på Bygdø kongsgård, nå også kjent som Bygdøy kulturmiljø, etter en komplisert fredningsprosess som kom i mål i 2012.

– Den gangen gikk vi noen runder her ute med miljøministeren og det daværende byrådet i Oslo. Vi ønsket å bruke området som det var, og hindre at Oslo kommune kunne ta seg til rette gjennom reguleringsplaner. Det gikk en smule varmt og ble en sak som absolutt må kunne kalles en konflikt. I den saken vant Riksantikvaren frem med vårt syn i departementet. I en del andre saker har vi jo tapt. Men nederlag er en del av spillet.

Surpomp på scenen

Egentlig hadde ikke Ulf Holmene tenkt tanken på å jobbe i kulturminneforvaltningen. Utdannelsen han tok pekte i andre retninger – idéhistorie, kunsthistorie, etnologi og teatervitenskap. Han likte å undervise, forelese, formidle. I gymnastiden hadde han vært aktiv amatørskuespiller og drømte kanskje om noe mer på scenen. Favorittrolle: Professor Serebtyakov i Tsjekhovs Onkel Vanja.

Holmene ler, det tykke hvite håret løfter seg lik en brytende Atlanterhavsbølge.

– En eldre, gretten herre. Ja, en ordentlig surpomp!

Han er glad for teatertiden som også ga ham roller i Brand og andre Ibsen-stykker.

– Teater er en nyttig skole. Man lærer å bruke stemmen i det offentlige rom.

Tilfeldighetenes spill

Til Riksantikvaren kom han nærmest ved en tilfeldighet. Han var gift med en kateket, familien bodde i Øyer. Selv jobbet han på Maihaugen i Lillehammer, og etter hvert i Telemark fylkeskommune. Plutselig trengte Riksantikvaren en saksbehandler, og noen anbefalte ham. Året var 1988. Han fikk et engasjement, og etter hvert fast jobb.

Noe av det første han merket var etterdønningene av 80-tallets interne krangler hos Riksantikvaren: Slaget om domkirkeruinene på Hamar. Slett ikke alle ville ha vernebygget vi ser i dag, men ville heller ta ned hele ruinene og bygge den opp igjen. Ulike oppfatninger om autentisitet var stridens kjerne.

– Dette var før jeg begynte, men bitterheten blant dem som tapte den kampen hang igjen i organisasjonen i årevis. Dette er et eksempel på at sterke følelser er i sving i diskusjoner om hva og hvordan vi skal bevare, og med det hvilken historie Riksantikvaren skal fortelle. Vi jobber jo ikke med klare fasitsvar. Det er stadig utvikling i synet på hvilke kulturminner vi skal frede og hvordan de skal kunne endres og brukes.

En åpenbaring i Heddal

Et annet tidlig minne: Han er jypling på tjenestereise til Heddal med erfarne kolleger, blant dem Jon Brønne, som hadde en sentral stilling i det som da var Riksantikvarens restaureringsatelier. Oppdraget er å se på en oppstugu, en staselig annenetasje fra 1700-tallet. Den er overdådig dekorert av Olav Hansson, et ledende lys blant norske rosemalere.

– Det var en åpenbaring, og en utrolig spennende introduksjon til å jobbe hos Riksantikvaren, forteller Holmene.

– Jeg ble kastet inn i en læringsprosess med Brønne og hans enorme kunnskaper om dekor og overflatemaling og materialer, om alt mulig. Slikt hadde vi ikke alltid med oss, vi som kom fra universitetene. Mye av kompetansen fikk vi gjennom praksis, gjennom jobben.

Det ble mange slike reiser til fredede bygninger i privat eie i Telemark og Gudbrandsdalen. Mer enn nå, når Riksantikvaren er et sentralt direktorat og lokale organer har overtatt mange av oppgavene man tidligere dro ut i felt for å løse. De var alltid flere som reiste sammen, fagfolk med ulik kunnskap og kompetanse – et miljø der nykommeren Ulf lærte raskt. Han steg også raskt i gradene. Siden 2012 har Holmene hatt tittelen fagdirektør. I senere år har han arbeidet mye med kongelige eiendommer og kirkebygg. Restaurering av Eidsvollbygningen fram mot grunnlovsjubileet i 2014 var et høydepunkt.

Rev i ringen

– Du er blitt kalt Riksantikvarens ringrev. Hvorfor brukes et slikt ord til å beskrive deg, tror du?

– Det henger nok sammen med at jeg arbeidet her lenge, vært ganske aktiv, og har hatt ansvar for store fredningssaker og restaureringsprosjekter.

– Men ringrev er jo et uttrykk fra boksesporten, som betyr «erfaren bokser». Er harde slag en del av jobben?

– Ja, vi har hatt våre konflikter både med enkelteiere og med kommuner og med andre statlige myndigheter. Det er slik det skal være. Det er alltid en kime til interessekonflikt når Riksantikvaren avveier kulturminneverdier, utøver ansvaret vi er gitt, og tar beslutninger. Når vi blir utfordret, er det vårt ansvar å understreke våre verdier tydelig.

– Men det er ikke noe galt med konflikter så lenge man er i stand til å løse dem på anstendig vis. Det er viktig å være ydmyke og møte alle mennesker med respekt. Det er minst like viktig å lytte som å «tale». Og erfaringen er at vi nesten alltid finner gode, omforente løsninger. Det er alltid målet.

– Hvordan tror du Riksantikvaren blir oppfattet av folk flest i dag?

– Det er nok en del fordommer der ute, som at vi er fjerne byråkrater fra de store institusjonene med makt til å hindre folk i å gjøre det de ønsker. Men folk endrer ofte syn når de møter oss. Vi gjør hva vi kan for å få frem at vi er medspillere i å ta vare på de gode verdiene i lokalsamfunnet.

Holmene nevner én dyp forandring i Riksantikvarens tenkesett gjennom hans egen tid: Virksomhetens brennpunkt har flyttet fra

kulturminnene selv til menneskene som bruker og opplever dem.

– Kulturminnene i seg selv har ingen verdi.

Det er først når de får en verdi for oss mennesker at vi kan snakke om verdier. Eller sagt på en annen måte: Kulturminner finnes egentlig ikke andre steder enn i vårt behov for kunnskap og opplevelse.

Tomme praktbygg

I hovedstaden står stadig flere historiske bygg tomme etter hvert som den ene kulturinstitusjonen etter den andre flytter inn i nyreiste signalbygg. Holmene har sett mørkt på for eksempel Nasjonalgalleriets skjebne.

– Vi har tydelig anbefalt at staten bør forholde seg til bygningene som de jo både har skapt og preget. Men vi har nok ikke lyktes så godt, medgir han.

– Bruk er også en del av en bygnings historie. Når for eksempel Nasjonalmuseet flytter ut av sin historiske bygning, svekkes også selve institusjonens historie. Nasjonalmuseet kunne helt åpenbart ha fortsatt å bruke sitt historiske bygg. Andre steder er ønsket om å flytte mer forståelig, kanskje særlig for Deichmanske bibliotek som hadde svært vanskelige forhold.

Personlig kaller Holmene Munch-bygget «en katastrofe», men fryder seg over at det nye Nasjonalmuseet ser ut til å bli vellykket. Og Operaen er etter Holmenes syn en ubetinget suksess.

– Det er et av de virkelig vellykkede arkitekturmonumentene. Det er ikke uten grunn at Riksantikvaren fredet bygningen nesten før den ble tatt i bruk!

Råtens tid

Ulf Holmene er i avgangsklassen nå. Han er født i 1952 og nærmer seg snart aldersgrensen, en fremtidsutsikt han beskriver som «skrekkelig». Det er tid for å overlevere kunnskap, bakgrunns historier, prosjekter i utvikling – og å se fremover.

– Hva gjør Riksantikvaren om 33 år?

– Vi tenker nok annerledes om hvilke kulturminner som er viktige. Verdiene og fortellingene vi trenger vil endres og være annerledes. Og det vil komme nye utfordringer. Ikke minst gjelder det klimaforandringene, som setter mye av vår materielle kultur i en kritisk situasjon. Skadebildet

forandres. Råten kommer tidligere; det vil som et eksempel bli tøffere å ta vare på middelalderbygningene som hittil har klart seg bra takket være et tørt klima, sier han.

Men klimaendringene gir også muligheter, ikke minst til å engasjere ungdommen. De unge kan være vanskelig å nå når man driver med å ta vare på ting fra fortiden og heter Riksantikvaren.

– Klarer vi å koble kulturminneforvaltningen sterkere opp mot miljøforvaltningen, kan mye være vunnet, sier Holmene.

– Vi vet at mange unge mennesker har dette med miljø og klima som inngang til et bredere samfunnsengasjement, og vi vet at god kulturminneforvaltning også er positivt for miljøet. Det ligger et enormt potensial i å utvikle dette videre, i å få ungdommen med.

Kulturarv for en grønnere fremtid

KULTURMILJØSEKTOREN SPILLER EN VIKTIG ROLLE I ARBEIDET MED Å BEGRENSE KLIMAGASSUTSLIPP, BÅDE NASJONALT OG INTERNASJONALT. EN ANNEN FELLES UTFORDRING ER Å BESKYTTE KULTURMINNER MOT ET KLIMA I ENDRING. RIKSANTIKVAREN PRESENTERT I 2021 SIN FØRSTE KLIMASTRATEGI.

TEKST Redaksjonen

– Kulturmiljøene våre er sårbare, sier riksantikvar Hanna Geiran. – I et endret klima er det nødvendig å gjøre tiltak for å sikre dem mot å bli ødelagt. Den gode nyheten er at kulturmiljøfeltet også kan være med på å redusere klimagassutslippene. Her har vi verdifull kunnskap og spisskompetanse, og vi vil bidra i dette viktige arbeidet og være en tydelig stemme i omstillingen til et lavutslippssamfunn.

Riksantikvarens klimastrategi for kulturmiljøforvaltning 2021–2030 har flere målsettinger for hvordan kulturmiljøforvaltningen skal håndtere klimautfordringene samfunnet står overfor. Mer ekstremvær, varme og fukt de neste tiårene vil true utsatte og verdifulle kulturminner i Norge. I tillegg er det viktig å senke klimagassutslippene raskt. Gjenbruk av eldre bygninger fremfor å rive og bygge nytt, kan bidra betydelig til å redusere utslippene. Det viste for eksempel rapporten *Grønt er ikke bare en farge: Bærekraftige bygninger eksisterer allerede* (2020), som ble utarbeidet av SINTEF på oppdrag fra Riksantikvaren.

Klimatilpasning og reduksjon av utslipp

Riksantikvarens klimastrategi for kulturmiljøforvaltning består av to deler. Første del dreier seg om hvordan bevaring og gjenbruk av bygninger kan bidra til å redusere klimagassutslipp. Andre del har som tema hvordan vi kan beskytte utsatte kulturminner mot et klima i endring, redusere skader og i noen tilfeller gå til det skritt å dokumentere det som vil gå tapt. Klimastrategien har flere mål og anbefalinger for kulturmiljøforvaltningen, og mer spesifiserte satsninger og eksempler.

Klimaendringene gjør at kulturmiljø blir utsatt for hyppigere ekstremværhendelser, som storm, snøskred, løsmasseskred, flom, hetebølger og tørke som kan føre til skogbrann. Stigning i havnivå, kraftigere kysterosjon og økte nivåer for stormflo vil påvirke kulturmiljø i utsatte områder langs kysten og under vann. Høyere fuktighet, kombinert med temperaturstigning, øker risikoen for skade. Det vil også bli en økt risiko for kjemisk nedbrytning av stein og metaller og mekanisk nedbrytning som følge av hyppigere fryse- og tineprosesser.

Bygningenes levetid

Byggsektoren har en sentral rolle i den sirkulære økonomien, og potensialet for økt sirkularitet i næringen er stort når vi skal omstille til et lavutslippssamfunn. Tiltak som forlenger levetiden til bygg, og dermed sikrer at ressursene i byggene brukes lengst mulig, er viktige tiltak i en sirkulær økonomi.

Kulturmiljøforvaltning står for sirkulærøkonomiske prinsipper, og har gjort det i alle år. Jevnlig vedlikehold, god håndverkkompetanse og bruk av materialer med høy kvalitet gjør at bygninger og kulturmiljø kan brukes lenge.

– Aktørene på kulturmiljøfeltet har kompetanse i rehabilitering og ombruk, og vi ser stadig flere gode eksempler på ny bruk av gamle, og ikke fullt så gamle bygninger. Dette er bra for klimaet, og gir stedene vi bor og jobber identitet og særpreg. Kulturminner, kulturmiljø og landskap gir oss også kunnskap om hvordan ulike klimautfordringer har blitt møtt før. Dette gir et godt grunnlag for å håndtere også dagens klimautfordringer, sier riksantikvar Hanna Geiran.

FAKTA

Riksantikvarens klimastrategi for kulturmiljøforvaltning 2021–2030

Fem overordnede mål:

DEL 1 / Kulturmiljøfeltets bidrag til reduksjon av klimagassutslipp

Mål 1 / Kulturmiljø skal forvaltes gjennom samordnet arealbruk og arealplanlegging, slik at klimagassutslipp reduseres og kulturhistoriske verdier og interesser ivaretas.

Mål 2 / Bygninger skal bevares og brukes, slik at klimagassutslipp reduseres og kulturmiljø ivaretas.

Mål 3 / Energiytelsen i eksisterende bygninger må forbedres, slik at klimagassutslipp reduseres og kulturhistoriske verdier ivaretas.

DEL 2 / Klimatilpasning

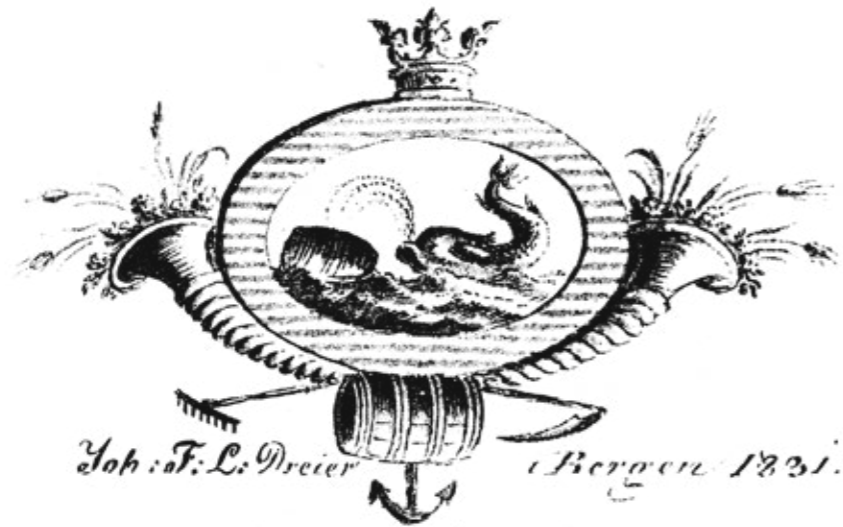
Mål 4 / Kompetanse til å ta vare på kulturmiljø i et klima i endring må styrkes.

Mål 5 / Klimarelaterte tap av kulturmiljø og skade på kulturmiljø skal forebygges og reduseres.

↗ *Hiorthhamn, Svalbard. Taubanesentralen. Et klima utsatt kulturminne. Foto Jostein Gundersen, Riksantikvaren*

→ *Flom i Flåm. Foto Oddleif Løset, NRK*

Tre historiske klimakriser

HVA KAN VI LÆRE AV HISTORIEN I MØTE MED DAGENS LANGT PÅ VEI MENNESKESKAPTE KLIMAENDRINGER? KULTURMINNER, HISTORIE OG FELTET SOM KALLES KLIMAMYTOLOGI VISER HVORDAN TIDLIGERE SAMFUNN TILPASSET SEG KLIMAENDRINGER OG BRÅ KATASTROFER.

TEKST Wanda Marcussen, Riksantikvaren

En raskt sveip gjennom verdenshistorien kan vise at tidlige klimakatastrofer har påvirket samfunnsutviklingen i en rekke sivilisasjoner. På grunn av vanskelighetene som ble skapt av voldsomme hendelser som flom, vulkanutbrudd og ekstrem kulde, har menneskers bilde av naturen også endret seg gjennom tidene: fra forestillinger om naturen som en nærende mor til et skremmende bilde av naturens ukontrollerbare krefter som må

temmes. Innen feltet som kalles klimamytologi undersøkes mulige spor etter minner fra klimakatastrofer i mytologi fra forskjellige deler av verden.

Syndeflod, vinter og vikingtid

Særlig kjent er fortellingen om syndfloden i Bibelen. I vår del av verden forskes det også på om fimbulvinteren og om fortellingene i Völuspá og norrøne kilder kan være basert på virkelige opplevelser og klimahendelser. De tre vintrene

◀ De harde 1740-årene. Moldes byvåpen ble tegnet i 1831 av J.F.L. Dreier. Byvåpenet viser en hval som jager en tonne med sild, og feirer den store forekomsten av sild som ble jaget mot land av hval i de vanskelige 1740-årene. Illustrasjonen er hentet fra Atle Døsslands «Med lengt mot havet: Fylkeshistorie for Møre og Romsdal I 1671–1835» (1990). Kilde: Romsdalsmuseet

uten sommer da solen ikke var synlig, refererer sannsynligvis til en katastrofe rundt år 536. Da skapte et stort vulkanutbrudd enorme endringer og ekstrem kulde i flere år. Så mye som 70 prosent av befolkningen i Norge og Skandinavia kan ha dødd, og forskerne ser spor av store kulturelle endringer etter dette. Folk sluttet å tilbe solen, og man fikk fremvekst av små kongeriker og et mer hierarkisk samfunn.

Den lille istiden

I nyere historie snakker man gjerne om klimautfordringene under «den lille istiden». Det ble et kaldere klima i store deler av Europa, fra slutten av middelalderen til begynnelsen av 1800-tallet. I denne perioden forekom hyppige kriseår med ekstrem nedbør, avlinger som slo feil og epidemier. Store deler av befolkningen i Skandinavia var tvunget til å leve på barkebrød for å overleve. En av de verste periodene i Norge var mellom 1740 og 1743, da kaldt og vått klima forhindret kornet fra å modnes i tre påfølgende år. Presten Erik Pontoppidan har beskrevet nærmere hvordan det var: «da det var ligesom Solens Glands, Varme og vederqvægende Kraft, havde tabt noget merkeligt, og al Jordens Afgrøde stod og qvinede, uden at komme ret afsted (...)» Heldigvis for folk langs kysten var det veldig bra fiske akkurat disse årene. Mange mennesker både ved Oslofjorden, på Vestlandet og i nord overlevde kun på fisk gjennom de kalde vintrene. Langs kysten i Møre og Romsdal fikk man brått en voldsom forekomst av sild.

Sildefangsten ble feiret, også i Moldes våpenskjold, fordi den reddet befolkningen fra sult. Man ser at de fleste samfunn gjennom historien har vært tilpasningsdyktige: Folk har gått over til å livnære seg av de ressursene som trives under de nye klimaforholdene.

Antikkens avskoging

Menneskeskapte naturødeleggelser er ikke noe nytt fenomen, heller ikke bekymringen for hvordan vi behandler kloden og naturen rundt

oss. Antikkens Hellas og Roma var også på dette punktet tidlig ute, med bekymringer for sivilisasjonens ødeleggelse av naturen og landskapet rundt. Om Parnes-fjellene i Attika, som fortsatt står bare etter antikke Athens umettelige behov for ved og annet tremateriale, skrev filosofen Platon: «det som nå står igjen, sammenlignet med det som da eksisterte, er som skjelettet til en syk mann, all den fete og myke jorden som har blitt skylt bort, og bare grunnens nakne rammeverk er tilbake» [vår oversettelse]. Som i våre dager førte avskogingen i det antikke Hellas til dreneringsproblemer og skogbrann. Og noen hundre år senere klaget romeren og naturviteren Plinius den eldre på at folk misbrukte jorden.

Kontakten med fortiden

Med modernitetens fremvekst fikk både menneskelig fremmedgjøring og lengsel etter det opprinnelige en ny grobunn: «Det er som å bli født uten øyne og ører hvis man vokser opp uten noe tilknytning til fortiden», skrev psykologen Carl G. Jung. Han var opptatt av menneskets historie og tapet av kontakt med omgivelsene og forfedrenes lærdom.

I dag vet vi at vi kan lære noe av tidligere tiders klimakriser. Visst var menneskene tilpasningsdyktige, men krisene kostet dem dyrt i form av nød, sykdom og død. Selv om vi i dag har mye større ressurser og kunnskap til rådighet, så viser historien at våre samfunn er både sårbare og avhengige av et stabilt klima.

KILDER

- Dybdahl, Audun. (2016) Klima, uår og kriser i Norge gjennom de siste 1000 år. Cappelen Damm
- Hughes, J. Donald. (2014) Environmental Problems of the Greeks and Romans: Ecology in the Ancient Mediterranean. John Hopkins University Press 2014
- Sabini, Meredith (red.). (2002) The Earth has a soul: C.G Jung on Nature, Technology & Modern Life. North Atlantic Books 2002
- Scott, James C. (2018) Against the Grain: A Deep History of the Earliest States. Yale University Press

Ny bruk på Svalbard

DET GAMLE KULLKRAFTVERKET VED LONGYEARBYEN HAR STÅTT SOM EN STYGG ANDUNGE SIDEN NEDLEGGELSEN I 1984. MEN NÅ FÅR BYGNINGEN NYTT LIV – SOM RØFF OG NOE RUSTEN TURISTATTRAKSJON, KULTURBYGG OG MINNESMERKE OVER EN EPOKE MED FOSSIL ENERGI.

TEKST *Bjarne Rosjø, frilansjournalist*
FOTO *LPO arkitekter*

Da det kullfyrte kraftverket fra 1920 ble nedlagt, tok det ikke lang tid før det arktiske klimaet overtok kontrollen. Regn og snøfokk trengte inn i bygningen gjennom knuste ruter, og fuktigheten slapp aldri ut igjen.

– Da vi var på befaringsreise inne i kraftstasjonen i 2019, var inngangsdøra frosset fast fordi det hadde stått vann på innsiden. Nå er vannet i første etasje drenert ut, men kjelleren er fortsatt full av is, forteller seniorrådgiver Line Bårdseng hos Riksantikvaren.

Men bygningen hadde fortsatt et potensial: Kullkraftverket som hadde levert lys og varme til Longyearbyen i årtier, var blitt til en slags nedfrosset tidsmaskin.

– Da vi kom inn i kontrollrommet for første gang på nesten 40 år, fant vi en kalender som var oppslått på den datoen da døra ble låst, forteller eiendomssjef Jan Myhre i Longyearbyen lokalstyre.

Kraftverket var godt bevart

Svalbardmiljøloven fra 2001 sier at alle kulturminner fra før 1946 er automatisk fredet, så kraftverket kunne ikke rives. Men kanskje det gikk an å bruke kraftverket til noe nytt?

Jan Myhre forteller at det var en stor utfordring å finne fram til en etterbruk. Det var for eksempel både praktisk og økonomisk umulig å bygge det om til boliger eller kontorer. Løsningen kom etter befaringsreisen i 2019, som utløste et samarbeidsprosjekt mellom Riksantikvaren, Lokalstyret, Sysselmasteren og LPO arkitekter.

– Da kraftverket ble stengt, ble det også beskyttet mot både oppussing, nedplukking, metallgjenvinning og vandalisme. Både turbiner og annet teknisk utstyr var bevart. Det var bare lufta som var ny da vi tok oss inn i bygningen, for den blåste inn gjennom de knuste vindusrutene, forteller arkitekten Lilli Wickström. Hun er ansatt i LPO, som har hovedkontor i Oslo og en avdeling – verdens nordligste arkitektkontor – i Longyearbyen.

Minnesmerke over en fossil tid

Den gode bevaringen inspirerte LPO til å utvikle et prosjekt som har fått navnet Fossil, og som går ut på å bevare kraftverket som et industri- og kulturminne. Visjonen er at det gamle kraftverket skal bli et monument over den fossile tiden da vi

← *Rommet mellom energiverket (til høyre) og det gamle kullkraftverket har en urban karakter som ellers er sjelden i Longyearbyen.*

→ Ved bruk av lyd og lysprosjeksjoner kan rommene i Fossil fylles med Svalbardhistorie som ikke er direkte koblet til bygningen. Svaneøglene som er funnet på Svalbard er et eksempel.

← Bildet er fra en av de første guidete turene gjennom det gamle kraftverket.

brant kull og olje for å skape varme, maskinkraft og elektrisk energi. Bygningen kunne også bli en kombinert turistattraksjon og kulturarena.

Ideen ble godt mottatt, og i juni 2020 bevilget Riksantikvaren penger til sikring av bygningen og et forprosjekt for formidling. I desember 2020 ble den første omvisningen holdt for inviterte gjester – med hodelykter – og etterpå har det vært flere arrangementer der inne.

De fleste vinduene ble reparert med midler fra Svalbards Miljøvernfond i høst, og nå våkner bygningen til liv igjen. Her kan man nemlig arrangere både fotoutstillinger og pianokonsserter og mye annet. En viktig del av konseptet er at bygget skal få utvikle seg over tid av de som bruker det.

– I september var det for eksempel en utstilling av kunstneren Ignas Krunglevičius i bygningen. Han installerte lyseffekter og brukte bygningen nærmest som et instrument, ved å bruke monitører som fikk bygningsdelene til å vibrere og lage lyd. Det var ganske spektakulært, forteller Ingvild Sæbu Vatn fra LPO Arkitekter, og tilføyer:

– Vi mener at kulturminnene i Longyearbyen er et viktig virkemiddel til å kunne bygge en felles

identitet i et samfunn som ellers er preget av stor utskifting og et stort mangfold.

En større helhet

LPO påpekte også at det gamle kraftverket er del av en større helhet: Det ligger nemlig nedenfor taubanesentralen, som var et knutepunkt for kull-distribusjonen i Longyearbyen. Fra gruvene gikk det taubaner til taubanesentralen. Gruvene er nå nedlagt, og noen av dem er fredet. I tillegg går det en svær rørtrasé fra kraftverket og opp til byen. På den traseen er det mulig å etablere en gangforbindelse – høyt over bakken – helt fra Gammelkaia til Taubanesentralen via kraftverket, mente LPO.

Det første kraftverket i Longyearbyen ble bygd tidlig på 1900-tallet, og det ser man fortsatt konturene av. Deretter ble kraftverket som nå kalles Fossil bygd i 1920, og påbygd en rekke ganger, fordi det var behov for nye fyrkjeler. Deler av stasjonen ble skadet da tyskerne angrep Svalbard i 1943. Til slutt ble kraftstasjonen lagt ned etter at et nytt og større kraftverk sto ferdig i 1983, ved siden av forgjengeren.

Men Longyearbyens energihistorie er ikke slutt med dette: Kullkraftverket fra 1983 skal

legges ned om to år, blant annet fordi det er blitt gammelt og dyrt i drift. – Det blir i første omgang erstattet av et kraftverk som går på diesel, og det vil halvere CO₂-utslippene. Det blir en mellomløsning fram til vi har utviklet en 100 prosent bærekraftig løsning om noen år, forteller eiendomssjef Jan Myhre.

Nærturisme i mørketida

Myndighetene på Svalbard er i ferd med å satse mer på nærturisme, for å unngå at alle som kommer til Svalbard skal reise lengst mulig innover i villmarken med snøscooter. Det er allerede vedtatt en «Temaplan for ferdsel» som peker på Fossil som en destinasjon.

Stig Henningsen, som har bodd i Longyearbyen siden han kom dit i 1964 – tre måneder gammel – er glad for at samfunnets gamle livsnerve nå blir tatt i bruk igjen. Han har blant annet brukt treningsstudioet i kjelleren, hvor det var varmt og godt og god plass. I dag kan man fortsatt skimte noen treningsapparater der nede i den gjenfrosne kjelleren.

– Jeg jobber selv i reiselivsbransjen og har blant annet lagt merke til at det er vanskelig å

ha et godt tilbud til turister og andre besøkende i mørketida. Dette kan bli med på å skape et bredere tilbud til de som kommer, sier Henningsen. Han kan også bekrefte at rørgatene mellom kraftstasjonen og byen kan bygges om med gangbaner:

– Vi ungene gikk mye på de rørgatene da vi var små! Men hvis man skal la turistene gå på dem, må man nok satse noen kroner på tilrettelegging, mener han.

Ildsjeler og godt samarbeid

Ina Snaprud er kulturminnerådgiver hos Sysselmasteren på Svalbard og forteller at den gamle kraftstasjonen er eksempel på at et «avskrevet» kulturminne kan bli vekket til live igjen takket være ildsjeler og godt samarbeid mellom eiere og myndigheter.

– LPOs kreativitet har vært essensiell for å få frem positiv energi og belyse bygningens potensial, og Riksantikvarens bidrag var svært viktig. Vi aner nå en holdningsendring blant befolkningen og næringslivet, med økt vilje til å ivareta det gamle kullkraftverket og bruke det som et middel til formidling av et helhetlig kulturmiljø, sier Snaprud.

Gården som forsvinner i havet

PÅ EN STRAND I LOFOTEN STÅR EN JORDSØYLE MED GRESS PÅ, SOM ROMMER DE ALLER SISTE RESTENE ETTER EN FORHISTORISK GÅRD. ETTER ÅREVIS MED EROSIJON HAR ARKEOLOGER I 2021 SIKRET FUNN OG UNDERSØKT HVA DETTE LANDSKAPSELEMENTET KAN FORTELLE OSS OM LIVET HER I MIDDELALDEREN.

TEKST OG FOTO *Jannie Schnedler Johansen, Riksantikvaren*

Kvalvika ligger i Flakstad kommune i Lofoten, i et spektakulært landskap på yttersiden av Moskenesøya. Storhavet står rett inn i vika. Det er langgrunt og værhardt, med dårlige havneforhold. Adkomst med båt er vanskelig. Plassen er tilgjengelig til fots over fjellet eller skaret fra Fredvang på østsiden av øya. Vika er omgitt av bratte og høye fjell.

Kvalvika er i dag et av de mest populære turmålene i Flakstad. Den opprinnelige stien over skaret har blitt tilrettelagt for turgåere, med flere stier og klopping, i form av trelemmer, planker, trestammer og flate steiner, over de våteste myrområdene. I 2019 ble det talt 67.000 besøkende. I Kvalvika er det nok først og fremst naturen som trekker folk, med vår tids egnede selfie-steder, men vika inneholder også en hemmelig hytte, i tillegg til en spennende arkeologisk lokalitet.

Kvalvika ligger innenfor Lofotodden nasjonalpark.

Sporene etter bosettingen forsvinner

Behovet for å sikre de arkeologiske kildeverdiene som finnes her, har gjennom de siste 15 årene blitt stort, i takt med en svært rask erodering av landskapet ytterst i Kvalvika. Det tidligere graskledte neset, kalt Rørholmen, er nå redusert til en sandhaug med enkelte områder med vegetasjon og den iøynefallende jordsøylen. Den er 170 cm

← *Jordsøylen i Kvalvika er ca. 170 centimeter høy og 4 meter i diameter. Vi ser utruste masser fra boplassen, som hadde en spektakulær beliggenhet ved stranden som er et yndet turmål i dag.*

høy og ca. 4 meter i diameter. Rundt jordsøylen har turgåere gjennom en årrekke funnet forhistoriske gjenstander, som har blitt innlevert til Nordland fylkeskommune. Det er blant annet funnet deler av kleberkar, en del av en kam, trolig av gevir, og mye dyrebein. Da Riksantikvaren sammen med arkeologer fra museum og fylkeskommune og nasjonalparkens oppsynsmann var på befaringsstedet i 2020, ble det funnet et hengebryne og et stort skår av kleber, med mer. Gjenstandsfunnene antyder en datering av bosetningen til sein vikingetid – middelalder (år 1000–1300).

Arkeologisk sikringsutgraving

I 2021 har Norges arktiske universitetsmuseum gjennomført en arkeologisk sikringsgraving på stedet i Kvalvika der man finner denne erosjons-truete bosetningslokaliteten. Riksantikvaren har finansiert undersøkelsen.

Utgravningen ble avsluttet i begynnelsen av september og har avdekket tydelige spor etter et hus fra middelalderen, med blant annet et forseggjort inngangsparti og hellelagt gulv. Svært mange gjenstandsfunn, heriblant et spinneshjul, flere deler av kleberkar, noen med matskorper, og store mengder dyrebein er samlet inn. Funnbildet og sammensetningen av bein fra både husdyr, sjøpattedyr, fisk og fugl antyder at de som bodde her livnærte seg av både jordbruk og fiske- og fuglefangst. Det er uvisst om de også har jaktet på hval eller bare godtgjort seg strandete sjøpattedyr. Dateringer og analyser av innsamlete prøver, bein og matskorper vil bli utført gjennom vinteren 2022. I skrivende stund har vi til gode å få de endelige resultatene av hva arkeologene fant og hva det kan fortelle oss om livet i tidlig middelalder i Norge, på en strand i Lofoten.

Berges etter alarmerende rapport

NAUST OG SJØHUS ER EN TYPE KULTURMINNER SOM FORSVINNER I RASKT TEMPO, VISTE EN RAPPORT I 2020. SPAREBANKSTIFTELSEN DNB GA SENERE EN BREDDEGAVE TIL FORBUNDET KYSTEN, SOM NÅ ER I FULL GANG MED Å STØTTE RESTAURERINGSPROSJEKTER LANDET RUNDT.

TEKST *Bjarne Rosjø, frilansjournalist*
 FOTO *Trond A. Isaksen, Riksantikvaren*

Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU) har helt siden år 2000 innhentet nasjonale data om hvordan det står til med verneverdige bygninger og SEFRAK-registrerte bygninger fra før år 1900. En sammendragsrapport som ble publisert i 2020 viste at de årlige tapene av mange bygningstyper var redusert i løpet av 20 år, men med ett stort unntak: Naust og sjøhus var i ferd med å forsvinne i et alarmerende tempo.

Tapet av naust og sjøhus hadde sammenheng med nedgangen i antall sysselsatte i primærnæringene. Samtidig var mange av bygningene blitt avskåret fra boliger og gårdstun av sterkt trafikkerte hovedveier langs sjøkanten, viste rapporten – som var finansiert av Riksantikvaren.

Tok initiativ til nasjonal dugnad

– Den rapporten satte en støkk i oss og mange andre, og vi reagerte med å ta initiativ til en nasjonal dugnad for bevaring av naust og sjøhus. Det var en skikkelig vitamininnsprøytning da vi fikk en breddegave på 10,5 millioner kroner fra Sparebankstiftelsen DNB, forteller seniorrådgiver Tore Friis-Olsen i Forbundet KYSTEN – som

er en frivillig kulturvernorganisasjon med over 10 500 medlemmer fordelt på 125 lokale kystlag.

Bevilgningen kom ved årsskiftet 2020/2021 og førte til mange avisoppslag samt et innslag i Dagsrevyen, som i sin tur utløste en telefonstorm og et skred av søknader til forbundet. Utdelingen av midler skal fordeles over tre år, og i løpet av våren 2021 fordelte forbundet midler til 28 små og store lokale prosjekter.

– Naust og sjøhus har vært vesentlige bygningstyper langs kysten, så vi snakker om mange bygninger og et stort behov for midler til restaurering. Det spesielle med prosjektet vårt, som heter Nytt liv i naust og sjøhus, er at det er frivillige lag og foreninger som kan søke om midler. Bygningene skal settes i stand og sikres for fremtiden, og i tillegg gjøres tilgjengelige for allmenheten. Et av målene er at istandsettingen skal skape aktivitet rundt de gamle bygningene, og prosjektet legger vekt på å involvere barn og ungdom, sier Friis-Olsen.

Mange slags aktiviteter

Tore Friis-Olsen forteller at de gamle naustene og sjøhusene kan gi rom for mange slags aktiviteter.

– Barn og ungdom kan gjerne være med på selve restaureringen, og etterpå kan for eksempel

↑ I 2021 ble det gitt midler til 28 nye restaureringsprosjekter av naust og sjøhus i Norge. På bildet ser vi et annet norsk naustmiljø, fra fiskeværret Sør-Gjæslingan i Nærøysund kommune i Trøndelag, som er fredet.

skoler og barnehager bruke bygningene for at ungene skal bli kjent med livet i fjæra. Det er også store muligheter for at lokale lag og foreninger kan arrangere for eksempel medlemskvelder eller regattaer i tilknytning til bygningene. Vi har også gode eksempler på at sjøhusene kan leies ut til kulturaktiviteter, konfirmasjoner, bryllup og så videre, sier Friis-Olsen.

Han tilføyer at Forbundet KYSTEN skiller seg fra mange andre lag og foreninger, som ofte mangler lokaler hvor de kan drive med aktiviteter.

– Vi er i en annen situasjon, fordi lokallagene våre eier eller disponerer et stort antall sjøhus, naust, fyrstasjoner, verksteder, slipper og lignende som er mye i bruk, forteller Friis-Olsen.

De fleste søknadene til prosjektet har kommet fra områder langs kysten av Vestlandet og nordover, men det er ingenting i veien for at for eksempel naust ved fiskevann i fjellet kan komme inn under ordningen.

– Langs store deler av Oslofjorden og langs Agder-kysten er det lite igjen av naustene og sjøhusene, sannsynligvis på grunn av økt folketall med både hytte- og boligbygging i de aktuelle områdene, antyder Friis-Olsen.

FAKTA

Om prosjektet

- Naust er enkle, ettroms sjøbuer uten gulv, oppført på bakken et stykke over flomålet, og med en stor dør i gavlveggen mot sjøen. Hovedsakelig bygd for oppbevaring av båt og fiskeredskap.
- Sjøhus er som oftest større bygninger, oppført i tilknytning til bryggeanlegg, gjerne med mer enn én etasje, og med gavl, dører og heiseanordning mot sjøsiden. Har gjerne hatt flere funksjoner, slik som fiskemottak, varelager og handel.
- Rapporten Status for verneverdige kulturminner i utvalgte kommuner ble utarbeidet av NIKU-forskeren Åse Dammann.

Bærekraftig forvaltning av historiske bymiljø

KULTURMILJØ ER EN VIKTIG RESSURS FOR Å UTVIKLE BÆREKRAFTIGE OG LEVBARE BYER OG STEDER.

TEKST *Vignir Freyr Helgason og Leidulf Mydland, Riksantikvaren*

Riksantikvarens nye strategi og faglige anbefalinger for by- og stedsutvikling ble lansert i 2021. Den nye strategien vektlegger *stedstilpasning*, hvor nye bygg tilpasses eksisterende bymiljø, og *byomdannelse*, som handler om å bygge videre på eksisterende bymiljø gjennom ombruk av bygninger og bystrukturer. Strategien har også mål og anbefalinger for å bevare og utvikle kulturmiljø slik at byer og steder blir gode steder å bo, leve og arbeide. Dette gjelder for både større og mindre byer og steder. Målet er at strategien skal bidra til en bærekraftig forvaltning og utvikling av kulturmiljø.

Hva er et kulturmiljø?

Et kulturmiljø er et område av kulturhistorisk verdi der kulturminner inngår som del av en større helhet eller sammenheng. Ordet kulturmiljø etableres også som en samlebetegnelse for kulturminner, kulturmiljøer og landskap i den nye stortingsmeldingen *Nye mål i kulturmiljøpolitikken – engasjement, bærekraft og mangfold (2019–2020)*. Ordvalget understreker den betydningen kulturarven har i en bærekraftig utvikling.

Vi bør ta vare på kulturmiljø på grunn av kunnskapen, opplevelsene og bruksmulighetene disse gir oss nå og i fremtiden. Kulturmiljø kan omfatte både bygde og naturgitte elementer og påvirker vår opplevelse av tilhørighet og trivsel. I forvaltning og utvikling av kulturmiljø er det viktig å ivareta visuelle og bruksmessige sammenhenger

i selve kulturmiljøet og i sammenhengen til landskapet rundt.

I Norge har vi et mangfold av kulturmiljøer som forteller ulike historier. Ett eksempel er gjenreisingsbyene som forteller nasjonens etterkrigshistorie om gjenoppbyggingen etter bombing og nedbrenning under andre verdenskrig. Et annet eksempel er trehusbyene i sør, som har historiske forbindelser til seilskutetiden. Disse stedene har særpreg og egenart og formidler både kunnskap og opplevelser.

Kunnskap om kulturmiljø er avgjørende

Fortetting er et tema som har fått en sentral plass i Riksantikvarens strategier. Dette er fordi kompakt byutvikling er trukket frem som et viktig klimatililtak i statlige planretningslinjer og forventninger til planlegging. Fortetting kan gjøres på mange måter, og er i noen tilfeller ikke forenlig med en bærekraftig forvaltning og utvikling av kulturmiljøer. Riksantikvarens bystrategi beskriver derfor hvordan kulturmiljøer og bylandskap påvirkes av transformasjonsprosesser i dagens byutvikling, og strategien gir verktøy, råd og anbefalinger til hvordan kulturmiljøverdier kan ivaretas gjennom utvikling.

I forbindelse med planlegging bør man innhente kunnskap om kulturmiljø. Slik kan man i mange tilfeller finne et handlingsrom for utvikling samtidig som kulturmiljøverdier ivaretas. Kulturmiljøplaner er et viktig verktøy for kommunene for å avdekke verdier og handlingsrom for utvikling. Å utarbeide slike planer vil gi kunnskap og oversikt over kulturminner og kulturmiljø som

kan brukes i lokal planlegging. En annen mulighet for å samle kunnskap er å gjennomføre en kulturhistorisk stedsanalyse etter Riksantikvarens DIVE-metode. I 2020 ble det gjennomført en slik analyse i Midtbyen i Trondheim, hvor flere aktører deltok i arbeidet med å avdekke verneverdier og avklare handlingsrommet for utvikling i bydelen. Rapporten utgjør et viktig kunnskapsgrunnlag for videre planlegging.

↑ *Tilpasset ombruk. Ombruk av eldre bygninger og tilpassing til dagens behov og standarder er både bærekraftig og sikrer at viktige kulturmiljøer ivaretas. I denne bygningen ved Akerselva i Oslo er det gamle taket erstattet med glass, et tiltak som knapt er synlig fra gaten. Foto: Ivan Brodey*

Ombruk viktig for stedsidentitet og klima

Ombruk er en rød tråd i Riksantikvarens klimastrategi for kulturmiljøforvaltning og i den nye strategien for by- og stedsutvikling. Ombruk av bygninger, videreutvikling og fortetting av bystrukturer er effektive klimatilnæringer som samtidig fører til at viktige kulturmiljøverdier ivaretas. Å bevare og ombruke eksisterende bygninger og bymiljøer er viktig for opplevelsen av stedsidentitet, noe som er viktig for oppfatningen av tilhørighet generelt. Dette understrekes og er et viktig tema i den nye bystrategien.

Riksantikvaren trekker frem byomdannelse som et mulig utgangspunkt for utviklingsplaner som omfatter kulturmiljø. Bytransformasjon innebærer ofte omfattende sanering og fornyelse, mens byomdannelse baseres på å bygge videre på steder. Som planprinsipp innebærer det å vektlegge ombruk av bystruktur, samtidig som det kan være aktuelt å fortette. Stedstilpasning er et viktig prinsipp. Midtbyen i Trondheim kan nevnes som et eksempel på byomdannelse og et miljø i stadig utvikling. Her er bymiljøet oppstått på middelaldergrunn, og dagens bymiljø har vokst frem med utgangspunkt i de tidligere gatestrukturene. Bruken endrer seg og nybygg har tilpasset seg bymiljøet, noe som gir en historisk kontinuitet.

Akerselva – omdannelse fra industri til et levende bymiljø

By- og stedsutvikling og kulturmiljøforvaltning er kontinuerlige prosesser hvor mange aktører er involvert. Samarbeid om langsiktige planer, med forståelse for helheter og sammenhenger, er viktig for å få til en bærekraftig utvikling av kulturmiljø. Forvaltningen og utviklingen av kulturmiljøet langs Akerselva i Oslo er et annet eksempel på byomdannelse. Miljøet var tidligere preget av industriell virksomhet som førte til forurensning av elva. På slutten av åttitallet ble elva renset. Bygninger og industristrukturer ble brukt om igjen og videreutviklet, samtidig som

sammenhengen til landskapet ble ivaretatt. Et viktig bidrag til dette er tidligere miljøvernminister Sissel Rønbecks initiativ til prosjektet *Akerselva miljøpark* i 1986, som var et resultat av et samarbeid mellom flere ulike aktører med en felles målsetting. Ved å samle inn kunnskap og vektlegge industri- og arbeiderhistorien og miljøets kvaliteter, har man klart å ivareta kulturmiljøets sammenhenger gjennom årtier med utvikling.

Ombruk av fysiske spor og bygninger etter industrivirksomheten har bevart mange minner om fabrikkene langs elva. Noen eksempler på dette er Mathallen i Vulkans tidligere broverksted, den sirkulære utformingen av gassholderplassen i Kubaparken og studentboligene i kornsiloene på motsatt side av elva. Til sammen utgjør disse industrielle minnene en visuell og strukturell helhet sammen med selve elva. Vernet av disse er sikret blant annet ved at de kulturhistoriske verdiene og miljøverdiene har blitt nedfelt i hensynssoner i reguleringsplaner. Miljøet er i tillegg oppført i Riksantikvarens oversikt over kulturmiljø av nasjonal interesse (NBI-registeret). Den helhetlige kulturmiljøopplevelsen bidrar til trivsel og velvære for de som besøker området, og Akerselva utgjør et godt eksempel på et levbart bymiljø.

Bærekraftig forvaltning av kulturmiljø

Som eksemplene over viser, er kulturmiljø en viktig ressurs i bærekraftig utvikling av levbare byer og steder. Å bruke kulturmiljø som et premiss i planlegging og utvikling innebærer å kjenne til de sosiale, økonomiske og klima- og miljømessige sidene ved samfunnsutviklingen, som kulturmiljøene er en naturlig del av. Kulturmiljø er et felles gode, og vi har et felles ansvar og en felles mulighet for å ivareta dem. Vi håper derfor at mange tar i bruk *Riksantikvarens strategi og faglige anbefalinger for by- og stedsutvikling* og følger opp strategien slik at vi sikrer en bærekraftig forvaltning og utvikling av våre kulturmiljø.

↑ *Levende bymiljø. Kulturmiljøet rundt Akerselva kjennetegnes av industribygninger med ny bruk og restaurert bynatur.*
Foto: VisitOslo / Leif-Harald Ruud

KILDER

- Kommunal- og moderniseringsdepartementet (2014). *Statlige planretningslinjer for samordnet bolig-, areal- og transportplanlegging*. Kommunal- og moderniseringsdepartementet.
- Kommunal- og moderniseringsdepartementet (2019). *Nasjonale forventninger til regional og kommunal planlegging 2019–2023*. Kommunal- og moderniseringsdepartementet.
- Klima- og miljødepartementet (2020). Meld. St. 16 (2019–2020) *Nye mål i kulturmiljøpolitikken*. Klima- og miljødepartementet.
- Helgason, V. F. (2021). *Transformasjon og byomdannelse – ulike planprinsipper for vern og utvikling av industrimiljøer i København og Oslo*. *Arkitektur N – The Norwegian review of architecture*, 3, 104–113.
- Miljøforeningen Akerselvas Venner. (u.å.). *Akerselva Miljøpark*. Miljøforeningen Akerselvas Venner. Hentet 5. november 2021, fra www.akerselvasvenner.no/akerselva-miljopark2/
- Riksantikvaren (u.å.). *NBI-registeret*. nb.ra.no
- Riksantikvaren (u.å.). *Kulturminne i kommunen (KIK)*. www.riksantikvaren.no/kik/
- Riksantikvaren (2018). *Kulturhistorisk stedsanalyse: En veileder i bruk av DIVE*. Revidert utgave. Riksantikvaren.
- Riksantikvaren (2021). *Riksantikvarens klimastrategi for kulturmiljøforvaltning 2021–2030*. Riksantikvaren.
- Riksantikvaren (2021). *Riksantikvarens strategi og faglige anbefalinger for by- og stedsutvikling*. Riksantikvaren.
- Trondheim kommune & Asplan Viak (2020). *Framtids Trondheim – DIVE-analyse av nordøstre kvadrant*.

FAKTA

Verdensarvkomiteen

- Verdensarvkomiteen blir valgt for fire år av gangen og består av representanter fra 21 av de 194 statene som til nå har ratifisert verdensarvkonvensjonen, som Unesco etablerte i 1972.
- Komiteens utvidete digitale årsmøte 2021 varte i to uker og hadde til sammen ca. 1200 deltakere. De fysiske møtene pleier å være enda større: Gjerne med 2500 til 3000 deltakere.
- Verdensarvlisten inneholder mer enn 1100 natur- og kultursteder i 194 stater. Åtte av dem er i Norge.

Den viktige verdensarven

– VI HAR OPPNÅDD MYE I ET VANSKELIG LANDSKAP! SIER SENIORRÅDGIVER BEATE STRØM HOS RIKSANTIKVAREN ETTER FIRE ÅRS NORSK MEDLEMSKAP I VERDENSARVKOMITEEN.

TEKST *Bjarne Rosjø, frilansjournalist*

Verdensarvkomiteen er det mektige organet som har ansvaret for å følge opp verdensarvkonvensjonen, og et av komiteens verktøy er den prestisjetunge verdensarvlisten.

– Den er blitt både en stor suksess og et stort problem, forteller Beate Strøm. Hun har vært koordinator for det norske verdensarvteamet i perioden 2017–2021.

– Verdensarvkonvensjonen er det viktigste juridiske instrumentet vi har for å beskytte og bevare kultur- og naturarv over hele verden, men for mange av konvensjonens medlemsstater er verdensarvlista blitt viktigere enn konvensjonen. De fokuserer mer på lista enn på konvensjonen som verneinstrument, fordi lista også kan brukes blant annet til å kjøre opp inntektene fra turisme, forteller Strøm.

Men hvis turiststrømmene blir for store, kolliderer det med forpliktelsen til å forvalte verdensarvstedene på en bærekraftig måte. Et berømt eksempel er inkabyen Machu Picchu i Peru, hvor slitasjen ble så stor at myndighetene måtte begrense tilgangen.

Verdensarvlista kan også brukes til formål som handler om politisk prestisje, og den norske delegasjonen har erfart at andre hensyn enn de rent faglige legges til grunn ved beslutninger i verdensarvkomiteen. Alt dette har ført til at arbeidet i verdensarvkomiteen de siste ti årene er blitt mer og mer politisk styrt, til tross for at

komiteen egentlig skal være et fagorgan. Men her har Norge satset tungt på å kjøre fram de faglige vurderingene.

– De norske representantene i komiteen har kanskje ikke vært de morsomste og mest sjarmerende. Men vi har vært trofaste mot de faglige vurderingene istedenfor å gi etter for lobbyvirksomhet, for eksempel for å få nye oppføringer på verdensarvlisten eller unngå at steder havner på farelista. Vi har også satset på et bredt samarbeid med andre land og NGOer som deler våre synspunkter, forteller Strøm.

Arbeidet i verdensarvkomiteen ble vanskeligere da koronapandemien slo til: Den førte nemlig til at årsmøtet i Kina i 2020 ble utsatt til 2021, og da ble det arrangert digitalt. Dermed forsvant muligheten til de gode, multilaterale og problemløsende samtalene som ofte skjer over en uformell kopp kaffe. Den norske delegasjonen deltok fra konferanserom i både Paris, Oslo og Trondheim.

Problemene toppet seg da komiteen i 2021 godkjente Thailands søknad om å skrive inn Kaeng Krachan-skogen på grensen til Myanmar på verdensarvlisten, på tvers av advarsler om mangelfullt grunnlag for avgjørelsen fra eksperter hos FNs høykommissær for menneskerettigheter. I dette området bor nemlig det hardt forfulgte Karen-folket, og Norge var det eneste landet som protesterte mot innskrivingen.

– Men Norge har oppnådd mye, til tross for at landskapet var vanskelig. Vi har blant annet vært en aktiv bidragsyter i arbeidet med å utvikle et nytt system for nominering av nye områder til verdensarvlisten. Det nye systemet skal blant annet bidra til en mer balansert verdensarvliste. For å sette det litt på spissen: I dag er det veldig mange europeiske katedraler der, mens den mangler afrikanske naturområder, oppsummerer Strøm.

← I 2021 ble 11 europeiske kurbadsteder, «The Great Spas of Europe», skrevet inn på verdensarvlisten. Bildet er fra den engelske byen Bath, som ble grunnlagt rundt et romersk kurbad. Foto: Colin Hawkins

→ *Da Liverpools politikere ga klarsignal til å bygge høyhus midt det historiske havneområdet, førte det til at området ble fratatt sin verdensarvstatus. Foto: Jason Wells, Loop Images, © Picture Alliance*

Liverpool mistet verdensarvstatus

TAP AV VERDEN SARVSTATUS FÅR STORE ØKONOMISKE KONSEKVENSER FOR TURISME OG LOKALE INVESTINGER. SIER LIVERPOOL-POLITIKER ETTER AT BYENS HISTORISKE HANDELSOMRÅDE OG HAVNEFRONT BLE FJERNET FRA VERDEN SARVLISTEN SOMMEREN 2021.

TEKST *Kaare Stang og Ole Søs Eriksen, Riksantikvaren*

UNESCOs Verdensarvkomité vedtok 21. juli 2021 å frata Liverpool status som verdensarvområde. Siden 2004 har byens Maritime Mercantile City stått på UNESCOs verdensarvliste, men er nå strøket. Det tidligere verdensarvstedet omfattet byens havnefront og historiske sentrum med en rekke ikoniske bygninger, inkludert St George's Plateau.

At steder blir fratatt status som verdensarv er svært uvanlig. Dette er tredje gang på nærmere 50 år siden Verdensarvkonvensjonen ble vedtatt i november 1972 at et område blir strøket fra listen. Førrige gang var i 2009 da det tyske kulturlandskapet Elbe Valley i Dresden mistet status på grunn av planer om stor veiutbygging. Fjerning fra listen er det endelige sanksjonsmiddelet som Verdensarvkomitéen kan benytte om et land over tid handler i strid med UNESCOs operasjonelle retningslinjer, slik at verdensarvverdiene trues og går tapt.

Utbygging av høyhus

Det forelå planer for utvikling av havneområdet og byens historiske sentrum da Liverpool ble oppført på verdensarvlisten i 2004. I innskrivningsvedtaket var det krav om

at utvikling og nye bygninger ikke skulle svekke verdensarvverdiene. To år etter at Liverpool fikk verdensarvstatus, ga byens politikere tillatelse til oppføring av moderne høyhus, særlig kontorbygninger, midt i verdensarvområdet, og stadig nye tiltak ble gjennomført. Det forelå også nye godkjente planer for videre utbygging.

Liverpool kom på listen over Verdensarv i fare allerede for ni år siden, etter at UNESCOs komité gjennom flere år hadde påpekt truslene mot verdensarvverdiene. En oppføring på farelisten kan resultere i endelig tap av status. Fortetting av havneområdet og utvikling av byen har vært diskutert i verdensarvkomiteen siden 2004. En rekke brev og bekymringsmeldinger ble sendt til den engelske regjeringen og Liverpools politikere fra direktør for Verdensarvsenteret, Mechtild Rössler. Byens mange utviklingstiltak resulterte i «alvorlig forverring og irreversibelt tap av sentrale verdier», het det i rapportene fra verdensarvkomitéen.

Transformasjon av området

Komiteen var særlig kritisk til byggeprosjektet «Liverpool Waters». Dette er et utviklingsprosjekt som strekker seg over to kilometer langs elven Mersey og byens historiske kaiområder. Oppføring av ny fotballstadion på Bramley Moore

Dock var også en alvorlig trussel. Å stanse denne nye arenaen ser ut til å være det siste halmstrået, sa grunnleggeren av kulturverngruppen Liverpool Preservation Trust, Wayne Colquhoun, til BBC. Han sa også at Liverpools byplanleggere og lokalpolitikere siden 2012 har trosset UNESCOs advarsler mot byggeplanene: «De har presset grensene – og presset dem og presset dem igjen».

BBC rapporterte 19. juni 2021 at det ble sendt et opprop fra en rekke kjente engelske personer til Verdensarvkomiteen med anmodning om å ikke frata byområdet sin status. De ba om at komiteen skulle vurdere om investeringer i området viste «at Liverpool kan ses som eksempel på «Best Practice» i transformasjon av verdensarvområder.» Investeringen gjaldt blant annet cirka 800 millioner kroner for istandsetting av 59 listeførte bygninger innenfor området. Transformasjon og utvikling av verdensarvområder er alltid mulig, men det må skje på verdensarvens premisser og ivareta og styrke verdensarvverdiene.

Norge stemte for å frata status

Norge satt som medlem i Verdensarvkomiteen fra 2017 til 2021. Riksantikvar Hanna Geiran ledet Norges delegasjon. Blant komiteens oppgaver er gjennomgang av tilstandsrapporter for beva-

ring av de allerede innskrevne områdene, og å be statspartene om å gjennomføre tiltak når områder ikke forvaltes i tråd med verdensarvkonvensjonen og dens retningslinjer. Komiteen skal også vurdere tilstand og status for verdensarvsteder som står på listen over verdensarv i fare (List of World Heritage in danger), og vurdere nye områder for oppføring.

Den 21. juli vedtok komiteen at Liverpool skulle strykes fra listen. Verdensarvkomitéen fatter konsensusbaserte vedtak, men det er anledning til å be om avstemning når konsensus ikke nås. Norge tok initiativ til hemmelig avstemning, støttet av Guatemala. Å frata et verdensarvsted sin status krever to tredjedels flertall.

Richard Kemp, gruppeleder for Liberaldemokratene i Liverpool, skrev på Twitter samme dag som avgjørelsen ble kjent, den 21. juni 2021: «Tap av verdensarvstatus – en skammens dag for Liverpool. Dagens tap av verdensarvstatus for byen vår er, selv om det var ventet, et stort internasjonalt prestisjenederlag, og vil uten tvil påvirke vår turisme og byens egne investeringer».

KILDER

- BBC, 19. juni, 21. juni 2021,
- Liverpool Express, 23. juni 2021
- UNESCO

Nå er Akershus slott tilgjengelig med rullestol

AKERSHUS SLOTT I OSLO HAR VÆRT EN VIKTIG BYGNING I NORGESHISTORIEN I 700 ÅR, MEN ADKOMSTEN I MODERNE TID HAR VÆRT VANSKELIG FOR RULLESTOLBRUKERE OG ANDRE MED NEDSATT BEVEGELIGHET. SLIK ER DET IKKE LENGER.

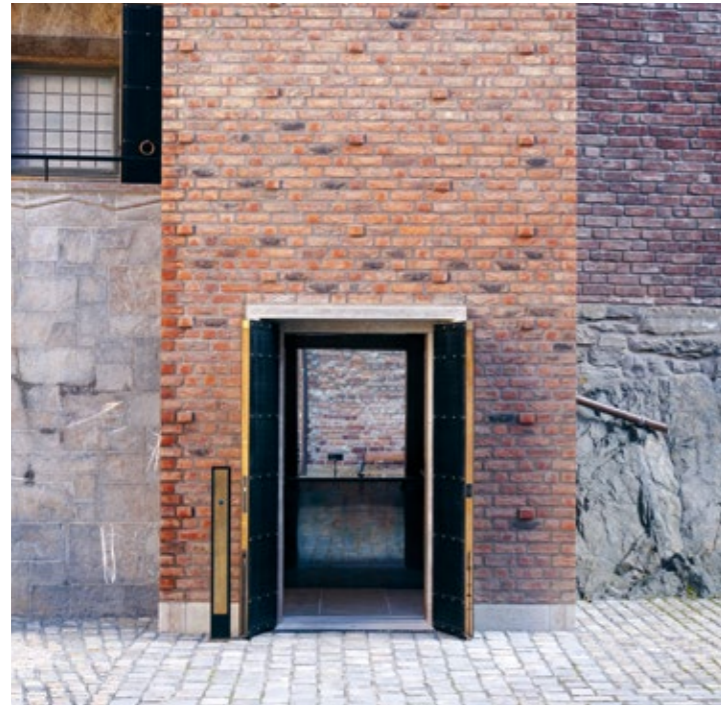
TEKST *Bjarne Rosjo, frilansjournalist*

Akershus slott – den eldste delen av Akershus-festningen – ble påbegynt som en middelalderborg omkring år 1300 og ombygd til et renessanseslott på 1600-tallet. Omkring år 1900 var slottet så forfallent at det ble vurdert å rive det hele, men etter tiår med diskusjoner startet en gjenoppbygging som har gitt oss slottet slik det ser ut i dag.

Slottet som turistdestinasjon besøkes av rundt 55 000 mennesker hvert år. Det inneholder også statens representasjonslokaler, som blant annet brukes til regjeringsmiddager og statsbesøk. Men det var ingen som tenkte på rullestoler og trinnfri adkomst, verken da Akershus slott ble bygd eller gjenoppbygd. Det førte blant annet til at turister i rullestol i praksis ble ekskludert, og rullestolbrukere som var invitert til festmiddager måtte bæres opp trappene av staute soldater.

→ *Akershus slott – her sett fra borggården – var på nippet til å bli revet omkring år 1900.*
Foto: Lene Buskoven, Riksantikvaren

Men nå har Forsvarsbygg og samarbeidspartnere fullført et omfattende prosjekt for økt tilgjengelighet. Alle gjester kommer heretter inn i slottet via samme dør i hovedinngangen i østfløyen, der det er bygget et heistårn. Dermed kan rullestolbrukere komme fram til salene som brukes til representasjon, uten å måtte be om hjelp. Også inngangen til Akershus slottskirke er blitt ombygd for rullestolbrukere.

Løsninger som tilfører kvaliteter

– Dette er blitt et veldig godt prosjekt! Det er funnet gode tekniske og arkitektoniske løsninger som fungerer bra for brukerne, og som tilfører slottet kvaliteter istedenfor å forringe de historiske kvalitetene, sier Geir Thomas Risåsen, leder for Akershus Slotts Venner.

– Det største elementet i tilgjengelighetsprosjektet er heistårnet i borggården, som er bygd med bærende vegger av tegl – slik det alltid er blitt gjort på slottet. Hvis vi skulle brukt dagens metoder hadde vi bygd med betong og så «pyntet» med tegl utenpå – men vi valgte å gjøre det på gammel måten. Dette er for øvrig første gang det er bygd et tårn på Akershus slott siden 1620-tallet, forteller seniorarkitekt Marianne K. Brenna, som har vært Forsvarsbyggs kulturminnerådgiver i prosjektet.

Riksantikvaren er svært godt fornøyd med de løsningene som er valgt, forteller seniorrådgiver Aase Hogfeldt-Eskevik.

– Fra Riksantikvarens side er vi opptatt av at tiltak som sikrer bedre tilgjengelighet eller universell utforming i historiske bygg ikke skal se ut som midlertidige og «påkladdete» elementer. Det er oppnådd til fulle i dette prosjektet, fordi Forsvarsbygg har brukt tradisjonelle metoder og materialer og løsninger av høy kvalitet, sier hun.

Smart løfteplattform

Det nye heistårnet i borggården er bygd i tilknytning til Fadebursfløyen og frakter gjestene opp til det øverste nivået på den utvendige hovedtrappa. Den ble for øvrig tegnet av arkitekten Arnstein Arneberg, som ledet gjenoppbyggingen av Akershus slott fra 1932. Trappa hadde opprinnelig to løp, men nå er det ene trappeløpet fjernet til fordel for heisen. På den måten kan alle besøkere til Akershus slott komme inn gjennom samme inngang.

Det er også installert en innvendig heis fra garderobenivået til salene i etasjen over, samt en løfteplattform mellom Christian IVs sal og skriverstuefløyen. Alt dette fører til at gjestene kommer trinnfritt gjennom alle representasjonssalene, helt inn til Romerikssalen.

Også adkomsten til slottskirken fra borggården er tilpasset rullestolbrukere, etter at den eksisterende marmortrappa ble revet i sin helhet og bygd opp igjen med nesten samme utseende. Men nå er trappa integrert med en tilnærmet usynlig

← Trappen inn til slottskirken er integrert med en tilnærmet usynlig løfteplattform.
Foto: Trond A. Isaksen, Riksantikvaren

← ← Heistårnet i borggården er bygd med bærende vegger av tegl.
Foto: Trond A. Isaksen, Riksantikvaren

→ Løfteplattformen til høyre for trinnene er selvbetjent med trykknapper.
Foto: Trond A. Isaksen, Riksantikvaren

løfteplattform: Når plattformen skal brukes, senkes trappetrinnene ned og blir en del av plattformen. Dermed kan rullestolbrukere komme seg inn og ut av slottskirken bare ved å trykke på en knapp.

Den gamle inngangshallen til slottskirken var for liten til å romme både løfteplattform og en snusirkel for rullestolbrukere. Derfor ble hele ytterveggen flyttet ca. 1 meter utover i borggården – men det ser du ikke hvis du ikke vet det.

– Resultatet er blitt veldig fint. Det ser ut som om den trappa har vært der veldig lenge, kommenterer Hogfeldt-Eskevik.

Prosess med humper i veien

Det hører med til historien at Forsvarsbygg først lanserte et tilgjengelighetsprosjekt som både Akershus Slotts Venner, Fortidsminneforeningen og Funksjonshemmedes Fellesorganisasjon reagerte på.

– Jeg vil berømme Forsvarsbygg for at de lyttet til protestene og snudde prosjektet på en veldig sporty måte. Resultatet ble en bred og inkluderende prosess hvor alle brukergrupper ble hørt, sier Geir Thomas Risåsen på vegne av venneforeningen.

– Jeg synes det er helt naturlig at det oppstår diskusjoner når man skal jobbe med et kulturminne som er viktig for så mange, og når det er snakk om inngrep som er så store som dette. Vi hadde ikke kommet fram til denne gode

løsningen uten en bred og inkluderende prosess, sier Aase Hogfeldt-Eskevik på vegne av Riksantikvaren.

Marianne K. Brenna i Forsvarsbygg forteller at institusjonen fortsatt står inne for at den første løsningen var godt utredet og ville fungert bra rent funksjonelt.

– Men det springende punktet var at Norges Handikapforbund reagerte på at de som er avhengige av heis skulle bruke en annen inngang enn de som kunne gå i trapper. Nå er vi veldig stolte av at vi har fått til en likeverdig løsning: Alle kan bruke den samme inngangen, understreker hun.

Seniorarkitekt Brenna tilføyer at det er blitt vist stor respekt for Akershus slotts 700 år gamle historie, og at prosjektet hovedsakelig har berørt bygningsmasse fra Arnebergs restaurering. Hele østfløyen ble nemlig bygd opp på 1930-tallet, på restene etter gamle murer.

– Unntaket er inngangen til slottskirken. Der har vi både vært i direkte berøring med middelaldermur og gjort noen mindre inngrep i murer fra 1600-tallet, forteller hun.

Prosjektet ble gjennomført som et samarbeid mellom Forsvarsbygg som byggherre, Arkitektskap AS som rådgivende arkitektkontor og Oslo Byggentreprenør som hovedentreprenør. Riksantikvaren måtte godkjenne alle endringer fordi Akershus slott er automatisk fredet etter kulturminneloven.

← Den skogfinske gården Abborhogda, på Varaldskogen i Kongsvinger, viser det typiske kulturlandskapet på finneplassene, med sine mange små driftsflater, åkre og enger, som dannet en slags mosaikk av åpne flater i skogen.

Skogfinske kulturminner fredes

RIKSANTIKVARENS SATSNING PÅ SKOGSFINSKE KULTURMINNER HAR RESULTERT I AT ELLEVE KULTURMINNER OG KULTURMILJØER FREDES. TIL SAMMEN KAN DE VISE HVORDAN EN TRADISJONELL SKOGFINSK GÅRD KUNNE SETT UT RUNDT ÅR 1900.

TEKST Marit Vestvik, Riksantikvaren
 FOTO Trond A. Isaksen, Riksantikvaren

Det er fem grupper i Norge som har status som nasjonal minoritet; jøder, rom/sigøynere, tater/romani, kvener/norskfinner og skogfinner. Riksantikvaren har arbeidet med de nasjonale minoritetenes kulturminner siden 2016. Satsningen skal samle og sikre kunnskap om de nasjonale minoritetenes kulturminner, frede et utvalg og bidra til å løfte oppmerksomheten rundt minoritetenes historie og kultur i Norge.

Totalt elleve skogfinske kulturminner og kulturmiljøer er nå enten blitt fredet gjennom satsningen eller er i ferd med å bli det. Riksantikvarens arbeid med skogfinske kulturminner er ikke med det et avsluttet kapittel. Det er et mål at flere skogfinske kulturminner skal bli bevart, slik at vi får et så bredt og fullverdig bilde som mulig av denne delen av vår nasjonale historie.

Siden det er så få skogfinske kulturminner igjen, har det vært nødvendig med en helhetlig tilnærming for å få fredet et utvalg bygninger og kulturmiljøer som kan vise den skogfinske bygningstradisjonen slik den er bevart i Norge.

I Riksantikvarens satsning har elleve kulturminner og kulturmiljøer fått et formelt vern gjennom fredning. De representerer noen av de beste eksemplene på skogfinnenes særegne byggeskikk og kultur. Før dette omfattet ikke fredningslista noen skogfinske kulturminner, med unntak av en badstue i Brandval Finnskog i Kongsvinger kommune.

Skogfinsk puslespill

Betegnelsen skogfinner brukes i dag om etterkommerne av finner som innvandret til Sverige fra slutten av 1500-tallet, og videre til det sørøstlige Norge fra 1640-årene. Mange bosatte seg og satte spor i grensetraktene. Avfolkningen som skjedde på Finnskogen i løpet av 1900-tallet, førte til at de fleste gårdene ble forlatt. Mange er helt forsvunnet, mens andre enten er i dårlig forfatning, har bygninger som er flyttet eller revet, eller er omgjort til fritidsboliger. Det dreier seg om en gruppe kulturminner som i liten grad har blitt verdsatt tidligere. Mange av de kulturminnene som fortsatt eksisterer, har dessuten forfalt.

Siden det er så få skogfinske kulturminner igjen, har det vært nødvendig med en helhetlig tilnærming for å få fredet et utvalg bygninger og kulturmiljøer som kan vise den skogfinske bygningstradisjonen slik den er bevart i Norge. Kunne de samlet sett vise en tradisjonell skogfinsk gård slik den ville fremstått rundt år 1900? Den dårlige forfatningen til mange av disse

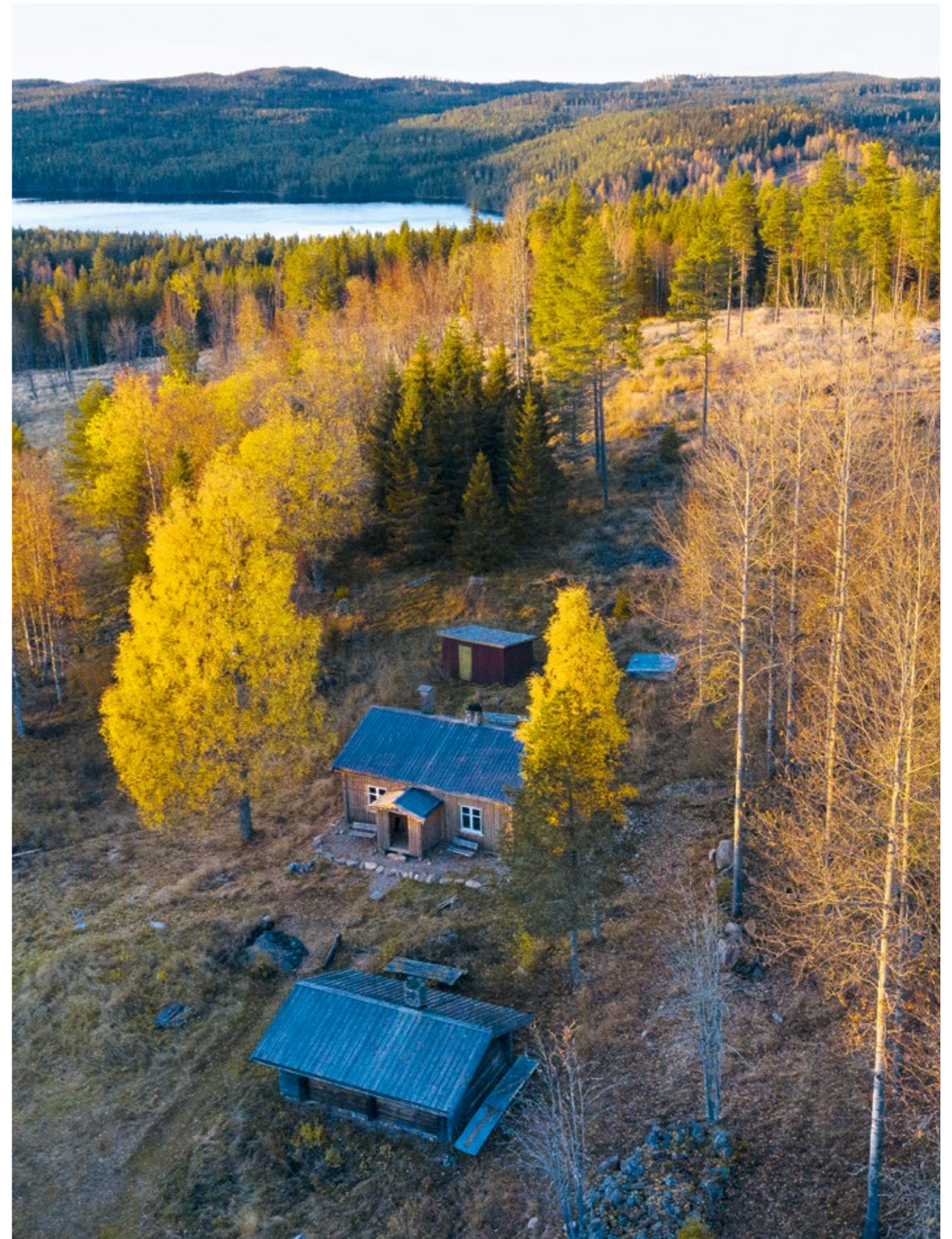
kulturminnene førte til at de måtte restaureres og settes i stand, slik at fredning ville være mulig. Det gjaldt blant annet finneplassen Askosberget Øvre, som ikke ligger så langt fra Svullrya i Grue Finnskog. Der ble både røykovnen og selve røykstua restaurert i forbindelse med fredningsprosessen.

Røykstua på Askosberget

Den skogfinske byggeskikken har flere særtrekk, som røykstua med røykovn. I Riksantikvarens fredning av skogfinske kulturminner representerer Askosberget Øvre denne bygningstypen. Formålet med denne fredningen var nettopp å få bevart en røykovn i en original røykstue som fortsatt står på sin opprinnelige plass.

En røykovn er en stor ovn laget av naturstein, uten skorstein. Røykstuerommet, hovedrommet i røykstua, var definert av røykovnen, som ofte utgjorde en fjerdedel av rommet den stod i. Ellers hadde røykstuerommet god takhøyde med brekt innertak over to eller flere bæreaaser, med mest

→ *Askosberget Øvre ble ryddet på midten av 1700-tallet. Røykstua ble bygget i 1863. Her er den tradisjonelle himlingen bevart i tillegg til røykovnen. Røykstua har heller ikke blitt panelt innvendig som så mange andre gamle bygninger. De sotete tommerstokkene er godt synlige, etter røyken som la seg under taket etter fyring fra røykovnen.*

høyde i midten, slik at røyken ble ledet mot en røykkanal som førte opp og ut igjennom taket.

Røykovnen var plassert i hjørnet av rommet, og var murt opp på en ovnsbank (laftede stokker som dannet plattform for ovnen). Ovnsbanken hadde en fordypning i midten i forkant (grua), og denne ble benyttet til oppbevaring av glør under et askelag til neste dags fyring. Røykovnen bestod av mange steiner som magasinerte varme, slik at stua holdt seg varm i lang tid. Røykovnen kunne benyttes til matlaging som baking og steking, som ble gjort på magasinvarmen inne i selve ovnene etter at glørne var raket ut og ovnen rensset. Koking foregikk i gropa foran ovnens ilegg, hvor glørne ble samlet. Røykovnen var imidlertid ikke først og fremst egnet til matlaging, utenom baking. Primærfunksjonen var oppvarming. Skogfinnene hadde gjerne et eget hus til matlaging – kokkhuset, som var utstyrt med en peisovn som var bedre tilpasset matlagingen.

Hytjanstorpet

Den skogfinske gården Hytjanstorpet, som ligger i Grue Finnskog, er en nå fredet finneplass som som kan vise en større brukssammenheng. Gården ligger åpent til, på en høyde i landskapet, med store skogområder rundt. Finneplassene er lett gjenkjennelige nettopp ved sin karakteristiske beliggenhet på høyder, eller åsrygger, omgitt av mye skog.

Tradisjonelt var det mange bygninger på en slik skogfinsk gård. Bygningene var plassert på tunet ut ifra terrengformasjon og der det var praktisk mulig. Dette gjaldt også driftsflater, engmark og åkerlapper i tilknytning til gårdene, som ble ryddet der landskapet naturlig la til rette for det. Utallige rydningsrøyser vitner om den arbeidskrevende prosessen det var å etablere slike åkre og driftsflater i skogen.

Det er flere typiske skogfinske bygninger på Hytjanstorpet. I tillegg til våningshuset, som tidligere har vært en røykstue, består

→ *Hytjanstorpet. Våningshusets ene halvdel var tidligere røykstue, men denne ble fjernet og erstattet med peis rundt 1900. Da ble også stua utvidet med en «svenskestue».*

← *Hytjanstorpet. Eier Jan Oddvar Storberget. Plassen ble rydda i 1749, ble delt fra som egen eiendom i 1982 og har hele tiden tilhørt den samme skogfinske familien.*

bygningmassen blant annet av både stabbur, melkebu, fjøs, sommerfjøs, høyløe, låve og jordkjeller. Det finnes også en badstue og garasje av senere dato. Denne tradisjonelle finneplassen er fremdeles bebodd og har vært i kontinuerlig drift siden den ble ryddet på midten av 1700-tallet, med både dyrehold og dyrking av grønnsaker og nyttevekster, i tillegg til hagehold. Her er det også et rikt biologisk mangfold, som det blir på grunn av beiting og ikke minst slått både på tunet og på de åpne driftsflatene rundt.

Hytjanstorpet er en av flere skogfinske plasser i dette skogområdet, som historisk har vært nært knyttet sammen av et nettverk av ferdselsårer og -stier. Mange av disse ferdselsårene finnes fremdeles og er fortsatt i bruk. Over tunet på Hytjanstorpet går den kjente turstien «10-torpsrunden», som bidrar til at mange fremdeles kan oppleve stedet til fots. Turstien går fra Hytjanstorpet og videre til en annen skogfinsk

Finneplassene er lett gjenkjennelige nettopp ved sin karakteristiske beliggenhet på høyder, eller åsrygger, omgitt av mye skog.

gård som heter Sollien, og som også nylig har blitt fredet som en del av den skogfinske satsingen.

Viktig flik av nasjonal historie

Kulturminner bidrar til å fortelle en historie. De kulturminnene som får varig vern gjennom fredning skal så godt det lar seg gjøre representere hele landets historie og samfunnsutvikling gjennom både geografisk, sosial, etnisk, nærings- og tidsmessig bredde. Det å få bevart skogfinske kulturminner med sine særtrekk, er en unik del av vår felles nasjonale historie som det er viktig å formidle.

Grepet som er gjort i den skogfinske satsingen er å velge ut enkeltbygninger og kulturmiljøer på ulike steder, for få løftet fram den skogfinske byggetradisjonen slik den er bevart i Norge. Det har vært en ny måte å gjennomføre et fredningsarbeid på. Til tross for at det er få skogfinske kulturminner igjen, og ingen eksempler på en helhetlig skogfinsk gård, får vi på denne måten vist fram de bygningstypene og karakter-

trekkene ved den skogfinske byggetradisjonen som var typisk for finneplassene omkring år 1900. Samlet viser de elleve kulturminnene og kulturmiljøene som er valgt ut for fredning en viktig del av skogfinnernes kultur og historie – for å utfylle det større bildet.

Skogfinsk utstilling

Hytjanstorpet ble fredet 2. oktober 2021. Samtidig åpnet en utstilling på Finnetunet ved Skogfinsk museum på Svullrya i Grue kommune, som Riksantikvaren har laget i samarbeid med museet. Utstillingen viser seks av de elleve kulturminnene som har blitt fredet gjennom Riksantikvarens satsing. Den finnes også i en digital versjon av utstillingen på Riksantikvarens hjemmesider.

Riksantikvaren har hatt et godt samarbeid med det skogfinske miljøet i arbeidet vårt med skogfinske kulturminner, og vi vil særlig takke Norsk Skogfinsk Museum og nettverket Skogfinske Interesser i Norge for å dele sin kunnskap og kompetanse med oss.

↓ Bygningene på Abborhogda er i ferd med å bli istandsatt i regi av Fortidsminneforeningen.

1. / Gaustad sykehus.
Foto: Lene Buskoven, Riksantikvaren
2. / Gamle Aker kirke.
Foto: Ukjent, Riksantikvaren
3. / Baroniet Rosendal.
Foto: Lene Buskoven, Riksantikvaren

Høyr podkasten frå Riksantikvaren når du vil

I podkasten «Alt du ikkje visste om» kan du høyre fagfolk frå Riksantikvaren snakke om kulturminne.

I podkasten freistar vi å svare på alt du kanskje ikkje visste om kulturminne i Noreg – historiske bygningar, gamle båtar, kyrkjer, hus og hytter, fangstgropar og skipsvrak.

I første episode kan du høyre fagdirektør Ulf Holmene bli intervjuet om reformasjonen og korleis den påverka kyrkjearkitekturen i Noreg og Europa.

Du finn podkasten på Spotify, iTunes eller via lenka <https://riksantikvaren.libsyn.com>

www.riksantikvaren.no

EPISODAR

1. Kyrkjer og reformasjonen
2. Mellomalderhus i tre
3. Mellomalderkyrkjer i stein
4. Skipsvrak
5. Stavkyrkjer
6. Verdsarv
7. Baroniet i Rosendal – del 1
8. Baroniet i Rosendal – del 2
9. Sjukehusarkitektur – del 1
10. Sjukehusarkitektur – del 2
11. Bærekraftig bevaring
12. Kyrkjeklokker – del 1
13. Kyrkjeklokker – del 2
14. Mellomalderruinar – del 1
15. Mellomalderruinar – del 2

Helgenen i Valdres

I 2021 ÅPNET BRITISH MUSEUM I LONDON UTSTILLINGEN «THOMAS BECKET: MURDER AND THE MAKING OF A SAINT». ET FORGYLT SKRIN FRA VALDRES, BEVART SIDEN 1200-TALLET, VAR BLANT SKATTENE SOM VAR STILT UT.

TEKST Ingeborg Magerøy og Kaare Stang, Riksantikvaren

I Hedalen stavkirke i Valdres står et av få bevarte relikvieskrin fra middelalderen i Norge. Det forgylte skrinet har bilderelieffer på alle sider. Relieffene viser drapet på erkebiskop Thomas Becket i år 1170 i Canterbury Cathedral. Høyst sannsynlig har skrinet kommet til kirken på 1200-tallet og vært der siden. Men hvordan havnet et slikt klenodium her, i en beskjeden trekirke i Hedalen i Norge?

Det antas at martyrkultusen over sankt Thomas i Valdres og andre deler av landet, må ha kommet til Norge fra England gjennom pilegrimsvandring. Kultusen av Becket ser ut til å ha spredt seg til Norge ganske raskt: Relikvier fra sankt Thomas ble ført til Trondheim domkirke på slutten av 1100-tallet. Pilegrimer fra Norge er registrert i mirakelhistoriene som ble samlet i Becketts helligdom i tiåret etter drapet i 1170.

En av de viktigste ferdselsrutene mellom vest og øst i Norge gikk gjennom Valdres, så Hedalen var kanskje ikke så avsides likevel. Det kan også nevnes at St. Thomas-kirken som ble reist på Filefjell mellom Sogn og Valdres i middelalderen skal ha vært viet til nettopp denne helgenen.

Drapet på St. Thomas og skrinets reise

Thomas Becket var erkebiskop i Canterbury. Han ble etter en konflikt med kong Henrik II drept av kongens riddere i 1170. Bakteppet for mordet var strid om kirken eller kongemakten skulle ha dømmende makt overfor prester. Etter Becketts død gikk det snart rykter om mirakler ved graven hans. Av pavekirken ble han derfor hyllet som martyr og kanonisert som helgen i 1173. Thomas Becketts grav i Canterburykatedralen ble raskt Englands fremste pilegrimsmål, og relikvier fra ham ble fordelt mellom kirker i hele Europa.

Historien om Thomas Becket er godt kjent i England, men det er langt mindre kjent at den fortelles gjennom illustrasjonene på et relikvieskrin i en norsk stavkirke.

Sommeren 2021 var skrinet på utenlandsreise for å stilles ut i British Museum på den store Thomas Becket-utstillingen. Flere norske aktører var involvert i prosessen. Menighetsrådet sa ja til utlånet, og Riksantikvaren gav dispensasjon til å ta skrinet midlertidig ut av den automatisk fredete stavkirken. Biskopen i Hamar godkjente utlånet, og Kulturhistorisk Museum tillot at skrinet midlertidig ble ført ut av landet. Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU) bisto med sikring og innpakning av skrinet slik at det trygt kunne vises fram på British Museum. Kirkevergen i Hedalen kunne følge med via webkamera da skrinet ble pakket opp etter alle kunstens regler og plassert i en låst glassmonter på British Museum i London.

Ett av to i Norge

To av relikvieskrinene som er bevart i Norge er fra Valdres: skrinet fra St. Thomas-kapellet på Filefjell (nå på Universitetsmuseet i Bergen), og skrinet i Hedalen stavkirke. Hedalen-skrinet er det eneste som fortsatt har sin plass i kirkerommet, og ikke på museum.

Skrinet fra Hedalen er kledd med forgylte kobberplater med ornamentikk og figurmotiver. Etter det man kjenner til, er det bare skandinaviske relikvieskrin som har vært utstyrt med dragehoder. Det har også vært edelstener på Hedalen-skrinet. Det ser man av tomme innfatninger som inngår i utsmykningen.

I stavkirken har man også en bære som har vært benyttet i prosesjoner til fremvisning av skrinet. Det sies at dette har vært en skikk i Hedalen opp til nyere tid. Så skrinet har god erfaring med å bli vist frem, men kontrasten til British Museum er stor.

Bakteppet for mordet var strid om kirken eller kongemakten skulle ha dømmende makt overfor prester.

← Den tidligste kjente fremstillingen av drapet på Thomas Beckett fra et manuskript fra 1200-tallet. Kunstneren er ukjent.

↓ Relikvieskrinet fra Hedalen stavkirke. Bildet i utsmykningen på denne siden viser Thomas Becketts martyrdød. Foto: Ragnar Utne, Riksantikvaren

Ferden gjennom Femundsmarka

HISTORISKE VANDRERUTER FINNES OVER HELE LANDET, OG ER ET SAMARBEID MELLOM DEN NORSKE TURISTFORENING OG RIKSANTIKVAREN. I JUNI 2021 ÅPNET HISTORISK VANDRERUTE NUMMER 14 – MALMVEIEN PÅ RØROS.

TEKST *Lise Evjen, Riksantikvaren*

Ruta Malmveien har fått navn etter den historiske transporten av kobbermalm gjennom det samme landskapet. Også gruvedriften på Røros og tømmerfløtingen i området har satt sine tydelige spor, i tillegg til reindrift og seterliv.

Å komme til Røros, etter timer på tog gjennom tett Østerdalskog, og gå rundt i den vakre trehusbebyggelsen, er nesten som å være på et filmsett. Midt ute i det tilsynelatende øde landskapet, dukker det opp en by. Kontrasten er stor mellom den idylliske bykjernen og det gamle industriområdet som ligger på baksiden av det gamle arbeiderstrøket.

Malmveien strekker seg 50 kilometer fra Røros til Langen Gjestegård, langs deler av den gamle malmveien mellom gruveområdet Storzartz og innsjøen Femunden.

Frakt og ferdselsårer

Samarbeidet mellom DNT og Riksantikvaren om de historiske vandrertene bunner i et ønske om å forene naturopplevelse og kulturopplevelse, ute på tur. Alle de 14 historiske vandrertene har fungert som viktige ferdselsårer tidligere. Folk brukte veiene for å frakte varer, materialer og dyrefor, til å transportere dyr til og fra beiter og setre og som ferdselsårer fra et sted til et annet.

Malmveien mellom Storzartz og Femunden ble også brukt på denne måten. Ja, fra alle kanter gikk det ferdselsårer der folk tok seg frem med hest eller okse, til fots og på ski, for å komme

seg til og fra bergstaden. Bergverksdriften på Røros helt avhengig av leveranser utenifra. I et nærmest øde område utviklet det seg slik et stort handelssamfunn mellom bygder, grender, samiske boplasser og landsdeler og distrikter i Sverige.

Bønder fra Gudbrandsdalen og Hedmark kom med korn og mel til kobberverkets provianthus på Røros. Lasskjørere fra Dalarna i Sverige brakte jern, stål og glass, og fra Helsingland kom det lin. Fra de nærmeste grendene kom folk med vilt, huder og skinn, og fra Selbu kom det kvernsteiner. Den samiske befolkningen i området hadde rundt den tida nylig gått over fra reinfangst til nomadisk reindrift, og forsynte Røros med kjøtt, bein, horn og reinost. De leverte reinskinn og skinnvarer som var uunnværlige for å beskytte seg mot kulda.

→ *Riksantikvar Hanna Geiran og generalsekretær i DNT, Dag Terje Klarp Solvang, stod for den offisielle åpningen av Fjølburøsta, DNTs turisthytte nummer 570.*
Foto: Lise Evjen, Riksantikvaren

FAKTA

Viktig å vite

Femundsmarka er nasjonalpark og man skal ferdes forsiktig der. Du kan lese mer om hva som er tillatt på sidene www.femundsmarkanasjonalpark.no

I sommerhalvåret anbefaler vi lette, vannavstøtende tursko med ankelstøtte, myggmiddel og solfaktor.

↑ Flotingskanal for floting av tommer. Flotningskanalene mellom Femunden og Feragen ble bygget av Røros kobberverk på 1760-tallet. Anlegget består i dag av fire tommerrenner. Foto: Hanna Geiran, Riksantikvaren

Tonn med malm

Vare- og materialtransporten var hardt arbeid for hester og kjøpere. Transporten av malm fra gruvene til smeltehyttene var ikke mindre strabasios. Det var tunge lass på opptil ett tonn i hver slede, det kunne være bratt og ofte måtte det lastes om for at hester eller okser skulle klare å trekke. En av de lengste kjørerutene mellom bergverksbyene Falun og Røros var på 85 mil tur-retur og kunne ta 6 uker. På vei gjennom Femundsmarka fikk dyr og menn hvile på ferdsgårder langs ferdselsveiene. Under Rørosmartnan som foregår i februar hvert år, kjører lasskjørerlag fra Sverige og Norge fortsatt til Røros med hest og slede, og holder med dette den gamle lasskjørertradisjonen i hevd.

Verdensarvstedet Røros og Circumferensen

Gruvne på Røros var i drift i 333 år, fra 1644 til 1977. Omtrent 110 000 tonn kobber har blitt hentet ut fra Rørosområdet, men det ble også utvunnet

krom, sink og svovelkis. Det meste av kobberet ble transportert til Trondheim og videre ut i verden.

Røros har hatt status som verdensarvsted siden 1980. Siden 2010 har verdensarvstatusen også omfattet Circumferensen. Circumferensen er området rundt der gruvedriften også har satt spor.

I 1646 mottok Røros Kobberverk et privilegiebrev, fra kongen i Danmark, som sa at innenfor en sirkel med en radius på omtrent fire mil, med Gamle Storwartz gruve som sentrum, fikk kobberverket rett til å utnytte alle ressurser i området. Dette innebar retten til å forvalte mineraler, skoger, vassdrag – og menneskelig arbeidskraft etter verkets egne interesser. Det betød at folk som bodde i området, kunne bli pålagt å jobbe for kobberverket – de ble bruktbønder. Arbeidet i gruvne var hardt og usunt, Røros var permanent forurenset, men folkene som bodde der ble vant til inntektsgivende

↑ Malmveien, slik vi kjenner den i dag, går fra Røros sentrum, like bak slagghaugene, til Langen Gjestegård. Turen kan fint gås i den ene eller den andre retningen. Røros kirke i bakgrunnen. Foto: Arve Kjersheim, Riksantikvaren

➤ Dalarna Femund Forkjørerforening holder den gamle tradisjonen i hevd, og kjører hvert år med hest og slede til Rørosmartnan. Foto: Ragnhild Hoel, Riksantikvaren

arbeid og dette ga grunnlag for en sterk økonomisk utvikling. Både for samfunnet på Røros og for statsøkonomien.

Ut på Malmveien

Malmveien passer fint å gå over tre dager. Du kan starte på Røros, eller du kan ta transport til andre enden, starte ved Langen Gjestegård og ende opp på Røros. På Langen Gjestegård tilbys både overnatting og servering, og det er også mulig å leie sykkel eller kano. Merk at det i Femundsmarka kun er lov å sykle på stier spesielt merket for dette.

Terrenget er lettgått, med merkede stier, litt stein og noe myrete skogbunn. Lette, vanntette fjellsko eller tursko med litt ankelstøtte anbefales. Stien er godt skiltet av DNT, både med stiskilt og de særegne vippeskiltene. Vippeskiltene er informasjonsskilt som man rett og slett vipper ut av stokken skiltet står i, for å lese om kulturminner eller om stedets historie.

Kulturminner underveis

På åpningsdagen gikk vi etappen fra Langen Gjestegård til Fjølburøsta, og fikk blant annet se spor etter steinaldervirksomhet, Carl von Linnés sti fra hans «Dalaresa» i 1734, tydelige og godt bevarte kulturminner etter tømmerfløting, pluss buer og staller for overnatting for skogsarbeidere.

Etter 17 kilometer vandring kom vi frem til setra Fjølburøsta, og den offisielle åpningen av setra, som DNTs turisthytte nummer 570. Hovedhuset, som ble satt opp i 1845, fungerer i dag som selvbetjent DNT-hytte, sammen med senere påbygg. Hvis du skal gå hele ruta over tre dager, kan Marenvollen være neste overnattingssted underveis. Du kan lese mer om mulighetene og turene DNT arrangerer i Femundsmarka på turistforeningens nettsider.

Tusenårsstaden Trondenes

PÅ SEINHAUSTEN 2021 VART IDYLLISKE TRONDENES FREDA. OMRÅDET LIGG LIKE UTANFOR BYSENTRUMET I HARSTAD, MIDT MELLOM FJORD OG FJELL. OMRÅDET HAR EI LANG OG INNHALDSRIK HISTORIE.

TEKST *Oyvind Aase Fluge, Riksantikvaren*

Kulturmiljøet på Trondenes har vore eit historisk maktsenter heilt fram til vår tid. Her finn du spor etter alt frå jernalder, til tyske kanonstillingar frå andre verdskrigen.

Tusenårig historie

Her har det vore aktivitet lenge. Området er framleis eit aktivt forsvarsområde, men det er også eldre historie på Trondenes. Og det er kanskje den tusenårige historia i området som gjer det så spesielt. Her finn ein steinkyrkjer frå mellomalderen, prestebustad og spor frå steinalder. Alt innafor eit relativt lite geografisk område. Difor er det også to ulike fredingssaker på Trondenes. Ei for det historiske Trondenes og ei for Trondenes fort.

Kulturminne frå krigen

Krigen har sett tydelege spor på Trondenes. Trondenes fort vart bygd opp som eit tungt kystfort som del av forsvaret av det okkuperte Noreg og Europa. Festningslinja strakk seg frå grensa mellom Spania og Frankrike til grensa mellom Noreg og Sovjetunionen. Noreg hadde høg prioritet i den tyske planen for forsvaret av Europa.

I samband med bygginga av Trondenes fort/batteri «*Theo*» blei det etablert ein fangeleir for krigsfangar nord for kyrkja. Her var det hovudsakleg sovjetiske fangar som utførte

tvangsarbeid. Vest for kyrkja blei leiren for den paramilitære Organisation Todt etablert.

Anlegget har høg symbolverdi som åstad for slavearbeid. Dette er særleg viktig ettersom dei fleste spora etter fangane som bygde anlegget er tapt, både i form av fangeleiren som blei brent i 1946, og gravene etter dei omkomne fangane, som blei flytta til krigskyrkjegarden på Tjøtta i 1951. Dei som var fangar her levde under umenneskelege høve. Ein reknar med at så mange som 500 personar døydde som ein konsekvens av vald, tortur og lidingar dei vart utsette for i fangeleiren.

Finnmarksleiren

Då krigen slutta kom «Finnmarksleiren» her, for delar av befolkninga som blei tvangsevakuert frå Nord-Troms og Finnmark. På det meste budde det over 1000 menneske her. Finnmarksleiren blei formelt avvikla i 1951. Framleis er det folk som har gode minner frå tida i evakueringsleiren. Livet i leiren arta seg annleis etter krigen. Tyske soldatar blei erstatta av unge og gamle, barnefamiliar, og leik og latter.

Sjølv om det er to ulike fredingssaker, er kulturmiljøet og kulturminna på Trondenes like fullt tett knytt til kvarandre. Dei to fredingane skal saman sikre ei heilskap i området.

Med fredinga av kulturmiljøet på Trondenes er kulturminne frå nær og fjern fortid sikra for ettertida.

↑ *Gruppebilette av elevar og lærarar ved grunnskulen i «Finnmarksleiren», fotografert hausten 1946 med brakkar og Trondeneskyrkja i bakgrunnen.*
Foto: Bernhard Slagstad, Sør-Troms Museum

→ *Trondenes kyrkje er ei mellomalderkyrkje i stein. Det har vore kyrkjebygg på staden sidan 1100-talet.*
Foto: Øystein Hagland, Riksantikvaren

← *Bingen lenser med massive lensekar i Glomma.*

Foto: Turid Rikheim, Sorum kommune

→ *Fetsund lenser.*

Foto: Arve Kjersheim, Riksantikvaren

Et kulturhistorisk landskap

KULTURHISTORISKE LANDSKAP AV NASJONAL INTERESSE (KULA) ER ET REGISTER OVER LANDSKAP SOM DET KNYTTER SEG NASJONALE INTERESSER TIL. I 2021 BLE FLERE LANDSKAP I AKERSHUS I VIKEN EN DEL AV DETTE REGISTERET. BINGSFOSS I GLOMMA – NORDRE ØYEREN ER ET AV DEM.

TEKST *Cecilie Askhøven og Kristine Ledsten, Riksantikvaren*

Der Glomma møter Øyeren i nord finner vi Nord-Europas største innlandsdelta, et landskap som domineres av mange øyer og sandbanker med strandområder rundt. Skogsområder omkranser store deler av landskapet, og skogen har alltid vært en viktig ressurs.

Store mengder tømmer har vært fløtet i Glomma gjennom flere hundre år. I 200–300 år ble tømmeret sortert ved lenseanlegget Bingen lenser, nedenfor Bingsfossen. Som følge av at Kongsvingerbanen ble anlagt i 1862, med Fetsund som krysningstid, ble hovedlensene flyttet dit. Bingen lenser ble da en atthaldslense som stoppet tømmeret. De første dampagene ble bygd ved Nitelvas bredder på stedet som etter hvert fikk navnet Lillestrøm. Da ble også

Glomma det vassdraget i Norge som fraktet mest tømmer, og Bingen og Fetsund lenser ble et viktig knutepunkt. Tømmersorteringsanleggene la grunnlaget for mye av tettstedveksten i området.

De bevarte anleggene ved Bingen lenser og Fetsund lenser, sammen med rester etter sagbruk og tømmertransport, er en svært viktig del av den nasjonale fortellingen om Norge som trelastnasjon. Her møtes tømmerfløting og tømmersortering og -frakt på vann. Dette er det eneste området i landet der så mange elementer fra denne historien fortsatt er bevart. Det er sannsynligvis også det eneste, eller et av få, som er bevart i verden av denne størrelsen og utstrekningen.

Store mengder tømmer har vært fløtet i Glomma gjennom flere hundre år.

Kulturminneprisen til eigarane av Møllstunet

RIKSANTIKVARENS KULTURMINNEPRIS 2021 GJEKK TIL GRUNNEIGARANE AV DEI TRE BRUKA PÅ MØLLSTUNET, FOR Å TA VARE PÅ DET GAMLE KLYNGETUNET I GEIRANGER: ANETTE MØLL OG WILLY FREDHEIM, PER OTTO SOLHAUG OG LIV ØRJASÆTER SOLHAUG OG JAN OTTAR MØLL OG SOLVEIG LOE WOLDSETH.

TEKST *Gunvor Haustveit, Riksantikvaren*
FOTO *Sigurd Neby, Willy Nikkers AS*

– Det er ei ære å bli anerkjent for det arbeidet vi gjer på Møllstunet, og at kjærleiken vi har til staden er blitt lagt merke til. Å få ein slik pris er også ei ære til dei som vi arva det ifrå, seier Anette Møll, ein av grunneigarane.

I tunet finn ein tre bruk, Utigard, Bøtel og Framigard, og i alle år har det vore eigd og busett av personar som har vore opptekne av å ta vare på historia og det gamle bygningsmiljøet. Det har budd folk på tunet heilt tilbake til folkevandringstida. Anette og Willy som har Utigard-bruket bur der fast heile året, medan dei andre er der jamleg. Møllstunet er ikkje eit museum, her bur folk og held både bygningar og kulturlandskapet i hevd. Heile året, heile tida.

– Heilt sidan vi overtok Bøtelbruket har det vore som ei spennande oppdagingsferd i kulturhistoria, det er uvurderlege verdiar som vi tar vare på, seier Per Otto Solhaug. Det er spennenda å gå tilbake i historia og leve der slekta har vore i generasjonar. Når ein er ein del av historia blir ein òg interessert i å halde bygningane og tunet i god stand.

Hus tett i tett

Tunet i dag er stort sett likt som det har vore dei siste hundre år. Dei gamle driftsbygningane står støtt som fjell. Ein ny driftsbygning, der geitene held til, står utanfor tunet.

Dei har kvar si løe, nystove (stabbur) og stovehus (bustadhus). Det er òg eit eldhus på tunet. Det vart restaurert i fjor. Løene er bygde i tradisjonell grindkonstruksjon med lafta fjøs medan dei andre bygningane i tunet hovudsakeleg er bygde i lafta tømmer med innslag av stavverk.

– Til sommaren skal eg til med Nystova, om vi får midlar då, ler Per Otto. Muren skal jekkast opp, tak og vindaug skal fiksast. Det er alltid noko å gjere når ein bur på ein slik plass.

Gard frå fjord til fjell

Det er liv i det gamle freda tunet. Formidlinga av historia er eit viktig bidrag til å fortelje om korleis folk levde, og lever, i verdsarvstaden Geiranger. Her kjem det besøkjande frå inn- og utland, og alle kan få glede av dei kulturhistoriske verdiane. Men det er ikkje plass til store bussar, så det blir ikkje masseturisme.

Tunet vart freda i 2017, og grunneigarane meiner fredinga ikkje har vore til hinder. Dei bur tett og samarbeider godt, og då blir det automatisk tatt godt vare på. Her er mottoet vern gjennom bruk!

FAKTA

Kulturminneprisen

Riksantikvarens kulturminnepris blir delt ut til personar, organisasjonar eller miljø som har gjort ein særleg innsats for:

- bevaring og/eller restaurering av kulturminne
- formidling av kulturminne, nasjonalt eller regionalt
- bruk/gjenbruk og vedlikehald av kulturminne

↑ *Møllstunet, som òg blir skrivi Mølltunet, er eit klyngetun i det bratte landskapet ved Geirangerfjorden. Tunet har tre bruk: Utigard, Bøtel og Framigard.*

← *To av grunneigarane på Møllstunet, Anette Møll og Per Otto Solhaug, ynskjer velkommen inn på tunet.*

Returadresse:

Riksantikvaren
Postboks 1483 Vik
0116 Oslo

